

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Юридичний факультет

Кафедра кримінального права та процесу і правоохоронної діяльності

МАРКЕВИЧ ОЛЕГ КОРНЕЛІЙОВИЧ

Кримінальна відповідальність за булінг як новий інструмент захисту прав людини в Україні/ Criminal liability for bullying as a new tool for human rights protection in Ukraine

спеціальність: 262 – Правоохоронна діяльність
освітньо-професійна програма – Правоохоронна діяльність

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи ПДм – 21

О.К. Маркевич

Науковий керівник:
к.ю.н., доцент Кравчук М.Ю.

Кваліфікаційну роботу

допущено до захисту

«__» _____ 2020 р.

В.о.завідувача кафедри

_____ **Рогатинська Н.З.**

ТЕРНОПІЛЬ – 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ БУЛІНГУ ЯК ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ ЮРИДИЧНОМУ ПРОСТОРИ.....	9
1.1. Поняття та основні причини булінгу.....	9
1.2. Сучасні підходи до класифікації форм та видів булінгу.....	21
Висновки до розділу 1.....	27
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА БУЛІНГ В УКРАЇНІ.....	28
2.1. Кримінально-правова характеристика булінгу як форми насильства.....	28
2.2. Особливості кримінальної відповідальності за булінг в Україні.....	37
Висновки до розділу 2.....	46
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ В УКРАЇНІ.....	48
3.1. Зарубіжний досвід регулювання булінгу та можливості його використання в Україні.....	48
3.2. Проблеми протидії булінгу в Україні та напрями їх вирішення.....	61
Висновки до розділу 3.....	68
Висновки.....	70
Список використаних джерел.....	75

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота містить 82 сторінки, список використаних джерел із 80 найменувань.

Метою магістерської роботи є дослідження кримінально-правової відповідальності за булінг як нового інструменту захисту прав людини в Україні.

Об'єктом даного дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням булінгу неповнолітніми особами, а також застосуванням кримінально-правових заходів за вчинення даного діяння.

Предметом дослідження є булінг як різновид катувань серед неповнолітніх, особливості його прояву.

Одержані висновки та їх новизна: робота є однією з перших спроб комплексно, з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень юридичної науки, визначити сутність та особливості кримінальної відповідальності за булінг, що дозволило обґрунтувати низку нових концептуальних положень і висновків, надати практичні рекомендації з досліджуваних питань.

Ключові слова: булінг, форми насильства, права людини, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, неповнолітні особи.

RESUME

Master's work contains 82 pages, list of sources with 80 titles.

The aim of the is a study of criminal liability for bullying as a new tool for the protection of human rights in Ukraine.

Object of this research there are social relations arising in connection with the commission of bullying by minors, as well as the use of criminal legal measures for the commission of this act.

The subject of research there is bullying as a kind of torture among minors, the peculiarities of its manifestation.

The resulting conclusions and novelty: the work is one of the first attempts in a comprehensive way, using modern methods of knowledge, taking into account the latest achievements of legal science, to determine the essence and peculiarities of criminal liability for bullying, which allowed to substantiate a number of new conceptual provisions and conclusions, to provide practical recommendations on the issues studied.

Keywords: forms of violence, human rights, criminal liability, administrative liability, minors.

АНОТАЦІЯ

Маркевич О. К. Кримінальна відповідальність за булінг як новий інструмент захисту прав людини в Україні. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр” за спеціальністю 262 – Правоохоронна діяльність – Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2020

У магістерській роботі: визначено поняття та основні причини булінгу; досліджено сучасні підходи до класифікації форм та видів булінгу; надано кримінально-правову характеристику булінгу як форми насильства; досліджено особливості кримінальної відповідальності за булінг в Україні; вивчено зарубіжний досвід регулювання булінгу та можливостей його використання в Україні; окреслено проблеми протидії булінгу в Україні та напрями їх вирішення.

ANNOTATION

Markevych O. K. Criminal liability for bullying as a new tool for human rights

protection in Ukraine. – It is manuscript.

Research on education and qualification of “Master” in the field 262 – Law enforcement activities – West Ukrainian National University, Ternopil, 2020.

In the master's thesis: defined concepts and main causes of bullying; modern approaches to classification of forms and types of bullying are investigated; provided criminal legal characteristics of bullying as a form of violence; the peculiarities of criminal liability for bullying in Ukraine are investigated; studied foreign experience in regulating bullying and its possibilities in Ukraine; the problems of countering bullying in Ukraine and the directions of their solution.

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із пріоритетних завдань кожної демократичної держави у сфері кримінально-правової охорони прав і свобод людини і громадянина є захист її життя та здоров'я. Повага до людської гідності, рівність і недискримінація за будь-якими ознаками має бути основою сучасного світу, проте все частіше стали відомі випадки, де в багатьох країнах світу серед підлітків набувають поширення прояви жорстокості, агресії та психологічного тиску і посягання на честь і гідність інших. Це явище дістало назву булінг. Такі діяння мають умисний характер і проявляються, як правило, у тривалих, неодноразово повторюваних діях фізичного та/або психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними перевагами (фізичними, адміністративними, психологічними тощо). Вони вчинюються з певною, визначеною метою (залякати, примусити зізнатися у чомусь, покарати за вчинення якогось діяння тощо).

Булінг як негативне явище вивчалоя в першу чергу з точки зору психології та педагогіки. І лише віднедавна на це явище почали звертати увагу юристи. Це зумовлено в першу чергу активністю розвитку цього негативного явища, збільшення небезпеки впливу негативних наслідків для подальшого соціально-психологічного розвитку молоді особи. Все частіше в соціальних мережах поширюються відео з випадками відкритого фізичного насильства учнів один до одного за участю великої кількості спостерігачів.

Незважаючи на законодавче закріплення недопустимості будь-якого насильства відносно дитини, ця проблема залишається актуальною для України. Дитина стикається з проявами агресії в різних сферах життя: вдома, у закладах освіти, на вулиці тощо. Раніше проблему насильства над дітьми розглядали лише в площині «дорослий – дитина», але останнім часом домінуючим, найпоширенішим видом насильства над дитиною є насильство з боку однолітків. Це підтверджують дані соціологічних опитувань та

зростання зафіксованих випадків жорстокого поводження серед дітей у низці країн світу. Вона виявляється і в тих фактах страшної агресії та жорстокості стосовно дітей, що стають відомими широкому колу громадськості завдяки засобам масової інформації. Серед усіх актів насильства, які зазнають діти, переважну більшість вчиняють їхні однокласники. У зв'язку із незавершеністю формування системи цінностей, моральних переконань, відсутністю життєвого досвіду неповнолітні неспроможні об'єктивно реагувати на різні зміни, вирішувати конфліктні ситуації, що може стати чинником вчинення правопорушень, за які настає кримінальна відповідальність.

Сьогодні в Україні проблема булінгу отримала законодавче «визнання» із закріпленням поняття булінгу, ознак цього явища, визначення заходів запобігання та суб'єктів запобігання, а також відповідальність за булінг. 19 січня 2019 року набув чинності Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». Однак вказані зміни не розв'язали усіх проблем та питань, пов'язаних з цим явищем, законодавче регулювання повинно удосконалюватися та розвиватися для максимального запобігання булінгу.

Саме тому необхідність всебічного дослідження явища булінгу, визначення його ознак, особливостей дій учасників процесу, розробка та впровадження ефективних заходів запобігання даному явищу, належне законодавче забезпечення системи запобігання булінгу зумовлює актуальність даної проблематики.

Теоретичною основою для дослідження стали наукові праці у галузі кримінального права щодо відповідальності за булінг низки учених-правників, серед яких: О.М. Джужа, Г.В. Дідківська, М. Донеллі, О.М. Ігнатів, В.Я. Ільницький, К.В. Катеринчук, В.В. Коваленко, О.Г. Колб, Л.В. Левицька, М.І. Мельник, А.А. Музика, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, М.І. Панов, А.В. Савченко, Т.І. Слуцька, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, Г.Н. Телесніцький, В.О. Туляков, М.І. Хавронюк та ін.), проте вони у своїх

працях окремо не виділяли неповнолітніх осіб як суб'єкта вчинення катування, зокрема й такого його різновиду, як булінг. З іншого боку, слід зазначити, що явище булінгу розглядалося педагогами та соціологами як соціально-педагогічна проблема сучасної школи, проте це явище не знайшло достатньої об'єктивізації в науці кримінального права. Тому для правової науки явище булінгу й досі залишається одним із інноваційних та потребує ґрунтовних напрацювань як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Метою роботи є дослідження кримінально-правової відповідальності за булінг як нового інструменту захисту прав людини в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- визначення поняття та основних причин булінгу;
- дослідження сучасних підходів до класифікації форм та видів булінгу;
- надання кримінально-правової характеристики булінгу як форми насильства;
- дослідження особливостей кримінальної відповідальності за булінг в Україні;
- вивчення зарубіжного досвіду регулювання булінгу та можливостей його використання в Україні;
- визначення проблем протидії булінгу в Україні та напрямів їх вирішення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням булінгу неповнолітніми особами, а також застосуванням кримінально-правових заходів за вчинення даного діяння.

Предметом дослідження є булінг як різновид катувань серед неповнолітніх, особливості його прояву.

Методологічну основу дослідження становлять різні загальнонаукові та спеціально-наукові методи, зокрема: діалектичний, порівняльно-правовий, логіко-граматичний, системно-структурний, статистичний та інші методи пізнання наукових явищ.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені у роботі основні положення можуть бути використані у правотворчій, правозастосовчій діяльності, а також у науково-методичній діяльності та навчальному процесі.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, які включають шість підрозділів, висновків, а також списку використаних джерел із 80 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ БУЛІНГУ ЯК ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ ЮРИДИЧНОМУ ПРОСТОРИ

1.1. Поняття та основні причини булінгу

Активні зміни в політичній, економічній, соціальній сферах людської життєдіяльності, інтенсивна інформатизація та комп'ютеризація суспільних відносин призводить водночас і до підвищення рівня агресивності та конфліктності у міжособистісних відносинах. Особливого розповсюдження набувають випадки систематичного та довготривалого негативного впливу учнів один на одного, в тому числі із залученням великої кількості учасників. Проблеми довготривалих агресивних проявів активно проявляються у навчальний та позанавчальний період та стають дедалі помітнішими, особливо в цьому допомагають соціальні мережі. В науковій літературі таке явище отримало назву «булінг», а сьогодні це поняття стало визнаним міжнародним терміном.

Уперше термін булінг (з англ. «bully» – хуліган, забіяка, грубіян, насильник; «bullying» – цькування, залякування, третирування) з'явився на початку 70-х рр. ХХ ст. у Скандинавії, де група дослідників вивчала явище насильства між дітьми в школі. Першим на проблему булінгу звернув увагу норвезький учений Д. Ольвеус, який визначив це явище в шкільному колективі як ситуацію, в якій учень неодноразово, тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного учня чи кількох учнів [80]. Явище булінгу має колективний характер та засноване на соціальних стосунках у групі. Однак і сьогодні немає чіткого наукового визначення цього терміна, і тому поняття «булінг» деякі автори розуміють по-різному й дають різну кваліфікацію його видів.

Британські вчені Д. Лейн та Е. Міллер визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поведіння, фізичного чи

психічного, з боку індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатен себе захистити в даній ситуації.

З погляду правознавців, зокрема, А. Король, булінг – повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією. Окрім того, авторка зазначає, що усі дії, попри їх різноманіття, мають спільні риси: 1) дисбаланс влади, тобто кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо; 2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи; 3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання [39, 13].

Н. В. Лалак та В. Пеняк визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими членами колективу або його частиною [45, 133].

О. Ожйова та В. Пономарьов, досліджуючи феномен булінгу, зазначають, що така агресивна поведінка може проявлятися як у фізичному, так і у психологічному або комбінованому (фізичному і психологічному) насильстві. Крім того О. Ожйова вказує, що такі дії вчиняються з певною особистою метою [53, 126].

А. В. Борщевська розуміє булінг як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу [8, 49]

С. Стельмах визначає булінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої (іноді декількох, але, як правило не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпорадності і виключення з групи» [74, 205].

На думку Т. Годецької, основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з

групи. Дослідниця зазначає, що булінг – агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини. При цьому це явище не є порушенням закону, адже в кримінальному кодексі, як правило, немає закону, згідно з яким така поведінка карається [15, 41].

В Україні визначення «булінгу» набуло регламентації з прийняттям Закону України № 2657-VIII від 18 грудня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [63]. Цей Закон вніс зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення № 8073 -IX від 07 грудня 1984 р. (далі – КУпАП) [32] та Закону України «Про освіту» № 2145-VIII від 05 вересня 2017 р.[65], доповнивши їх статтями про булінг. В наведених нормативно-правових актах булінг (цькування) визначається як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Доповненням адміністративних проступків таким діянням як булінг законодавець надає соціальної значущості його негативним проявам та засуджує їх, адже за вчинення булінгу передбачається адміністративна відповідальність. Крім того, склад діяння булінгу передбачає кваліфікуючі ознаки, що підтверджує посилену увагу до кожного окремо існуючого випадку на практиці.

З метою передчасно запобігти випадкам зловживання та встановити чіткі обриси (межі) яке саме діяння слід вважати булінгом, законодавець надає перелік його ознак у Законі України «Про освіту». Законодавчо регламентовані такі типові ознаки булінгу як:

- 1) систематичність діяння (повторюваність) – одноразове знущення

не може вважатися булінгом;

2) наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності) – певні дії принизливого характеру мають бути чітко спрямовані певній особі або певному колу осіб, які будуть виступати в ролі жертви;

3) дії або бездіяльність кривдника, що мають наслідком заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого – в цьому випадку важливим є аспект внутрішнього (суб'єктивного) сприйняття жертвою знущань зі сторони булера [65].

Науковцем А. Король проаналізовано такі ознаки булінгу:

1. Емоційне приниження, що має вербальні і невербальні способи вираження. Вербальні представлені негативно забарвленими висловлюваннями, використанням підвищеного тону, криком, звинуваченням у помилках, приниженням здобутків і досягнень людини. Невербальні способи – це зневажливий погляд, мовчазне засудження, образливі жести тощо.

2. Тривалість емоційно образливої і принизливої поведінки. Жертви булінгу визнають, що навіть, якщо неприйняття і несхвалення висловлюється у відносно м'якій формі, але впродовж тривалого періоду, виникає відчуття загнаності та відсутності виходу.

3. Непривітна і недовірлива поведінка також класифікується як булінг.

4. Втручання у приватне життя людини.

5. Якщо наслідком агресивного, негативного ставлення до людини є погіршення психологічного і фізичного стану цієї людини, то така поведінка визначається як булінг.

6. Якщо агресор має намір завдати шкоду іншій людині, або дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмувальні події, ця поведінка є булінгом.

7. Агресор займає вище становище ніж його жертва і відповідно

дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині [39, 15].

Для більш чіткого розуміння булінгу вважаємо за доцільне зупинити увагу на понятійно-категоріальному апараті, зокрема – на категорії «детермінант». Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає, що детермінант – це будь-яка причинна або така, що передує, умова чи засіб; визначник; причина, що визначає виникнення явища. Таким чином, детермінантами булінгу є причини та умови його виникнення.

В свою чергу, причина – це явище, яке обумовлює або породжує інше явище; підстава, привід для яких-небудь дій, вчинків, а умова – це необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь; обставина, особливість реальної дійсності, при якій відбувається або здійснюється що-небудь. Тобто, детермінантами булінгу вважаються його підстави та певні сприятливі обставини.

Так, підстави булінгу визначаються самою природою його вчинення, а саме – цькуванням однією особою (групою осіб) іншої з метою приниження її честі та гідності, завданні будь-якого негативного впливу на таку особу (фізичного, психологічного насилля тощо). Тобто, із зазначеного випливає, що учасників булінгу має бути як мінімум два – жертва та агресор. Однак, враховуючи той факт, що на законодавчому рівні булінг регламентовано як явище, яке характерне для освітнього середовища, то принагідно, що він здійснюється при свідках. Таким чином, можна виділити три групи учасників булінгу: той, хто переслідує (цькує) – булер, агресор, кривдник; той, кого переслідують (жертва) та ті, хто спостерігають. Остання група, в свою чергу, поділяється на активних (тих, хто допомагає агресору вчиняти булінг, підтримують його дії) та пасивних (тих, що відсторонено спостерігають, не втручаючись в процес булінгу) спостерігачів [69, 170].

Більшість авторів вказують, що особи, залучені у булінг, виконують різні ролі:

- булери – учні, які мають соціальну вагу або наділені більшою

фізичною силою, з високим потенціалом агресивності, що спрямована на інших учнів, вчителів;

- жертви – учні, які є об'єктами знущань. Ця категорія додатково поділяється на покірних і агресивних жертв. Агресивна жертва володіє тими ж якостями, що і кривдники. Вони вчиняють агресивні дії проти інших осіб і водночас є жертвами булінгу;
- спостерігачі (свідки) – учні, що спостерігають за булінгом. У свою чергу спостерігачів поділяють на тих, які надають допомогу (допомагають булеру, але безпосередньо не здійснюють агресивних дій, закликають до подальшого насильства однолітків, що їх оточують); посилювачів (відіграють лише незначну роль у булінгу, наприклад, вони можуть сміятися над образами кривдника); аутсайдери (випадкові спостерігачі, які зовсім не беруть участі у булінгу, але є свідками); відповідачів (безпосередньо залучені для захисту або втішання жертви після знущань) [44, 35].

Водночас К. Плутицька у своєму визначенні вказує на агресивну поведінку лише однієї людини. Тим не менше, як було зазначено вище, булінг передбачає наявність зовнішніх проявів агресії в присутності спостерігачів (постійного оточення). Кількість же осіб, що входять до такого постійного оточення і не здійснюють безпосереднього насильства, але виконують різні функції членів булінг-структури, може бути як мінімальною, так і значною, обмежуючись тільки розміром постійної групи (наприклад, класу), члени якої виконують функції, характерні для членів булінг-структури. Таким чином, навіть, якщо безпосередні агресивні дії вчиняє лише одна особа (булер), інші особи (спостерігачі, які надають допомогу) беруть пасивну участь у булінгу, надаючи оцінку жертві й діям булера, чим не тільки підтримують і провокують подальші знущання, а і, у випадку надання позитивної оцінки діям булера, вчиняють пасивне психологічне насильство [57, 79].

Треба зауважити, що значна кількість наукових досліджень присвячено

саме учасникам булінгу, їх психологічній характеристиці та особливостям. Оглядово зупиняючись на них, лише необхідно відмітити, що окрім «традиційних» жертв, існують такі групи школярів, які відрізняються змішаною поведінкою – провокуючі жертви, переслідувачі-жертви або агресивні жертви. Ці діти не тільки стають об'єктом агресії інших, але й самі виявляють агресію.

Головною особливістю їх поведінки є комбінація тривоги, агресивності, емоційної неврівноваженості. Зазначене дозволяє вести мову про те, що явище булінгу є специфічним та складним за своїм змістом, а тому потребує комплексного підходу до вивчення як з боку педагогів, психологів, батьків та інших відповідальних осіб, так і загалом органів публічної влади як суб'єктів запобігання, протидії та профілактики булінгу в Україні [7, 45].

Як показав аналіз наукової літератури, булінг, будучи соціально-негативним явищем, деструктивно впливає не лише на його жертв, а й на інших учасників. Очевидно, що найбільш негативних наслідків зазнає безпосередня жертва булінгу. Вона втрачає відчуття безпеки, перманентно перебуває у стані безпорадності та страху, втрачає повагу до себе та інтерес до навчання. Булінг провокує тривожні та депресивні розлади, пригнічує імунітет, може призводити до розладів харчової поведінки (анорексія, булімія) та виникнення суїцидальних думок. У свою чергу, спостерігачі часто страждають від відчуття безпорадності, етичного конфлікту. Ця категорія осіб схильна до депресивних станів чи перезбудження. Жертви та свідки булінгу часто стають екстерналами – людьми, які залежать від думки інших, неспроможні позиціонувати свої інтереси та завжди займають позицію підкорення. Особливість негативного характеру булінгу полягає також в тому, що він шкодить і самому агресору. Так, особи, які в шкільному віці були булерами, в дорослому віці частіше за інших потрапляють у ситуації, пов'язані з вчиненням насильницьких дій. Такі особи в силу своїх психологічних станів (девіантності) схильні до порушення норм законодавства, що, як наслідок, передбачає притягнення їх до юридичної

відповідальності. З цього закономірно випливає суспільна небезпека булінгу як негативного соціального явища, що деструктивно впливає на всіх, без виключення, його учасників.

Отже, з'ясувавши основні групи учасників булінгу та вплив цього явища на подальше формування особистості кожної з цих груп, можна визначити основні підстави вчинення булінгу. Так, до підстав булінгу, в першу чергу, доцільно віднести відмінності одних учасників освітнього процесу від лівової частки (більшості) інших. Зокрема, мається на увазі те, що підставою для булінгу може стати будь-який з наступних чинників:

- зовнішній вигляд (підґрунтям для глузувань може стати занадто високий чи, навпаки, занадто низький зріст; вага тіла; національність; фізичні вади чи розумові можливості тощо);
- успішність або неуспішність у навчанні, певні фізичні можливості особи, її здібності;
- матеріальний стан;
- особливості характеру (інтровертність, сором'язливість, скромність тощо) [28, 332].

К. Д. Янішевська у своїх наукових дослідженнях визначає, що типові жертви булінгу мають свої риси: вони полохливі, вразливі, замкнуті й сором'язливі; вони часто тривожні, невпевнені в собі, нещасні й мають низьку самооцінку; вони схильні до депресії й часто думають про самогубство; якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабкішими за своїх ровесників. Як зазначає авторка, вищезазначені риси виступають одночасно і причиною, і наслідком булінгу [78, 271]. Отже, визначальною підставою булінгу є досить широкий комплекс характеристик, які відрізняють одного учасника освітнього середовища від групи інших.

Наступною складовою детермінант булінгу є його умови. Як наголошувалось вище, умовами булінгу виступають певні сприятливі обставини. В свою чергу вважаємо, що категорію «умови вчинення булінгу»

можна розглядати у вузькому та широкому значенні. У вузькому значенні під умовою булінгу треба розуміти конкретні обставини вчинення цькування, що має місце між чітко визначеними учасниками в певний проміжок часу (окремо взятий випадок здійснення булінгу). У такому разі під умовами булінгу будуть розумітися час, місце його вчинення, інші обставини, які мають значення при ідентифікації дій як булінгу. В той же час, у широкому значенні умови булінгу – це всі глобально існуючі обставини, які уможливають реалізацію такого негативного явища як булінг. Так, беручи булінг як комплексне негативне соціальне явище, яке, хоча й здійснюється в освітньому середовищі, однак має більш широкі межі та прямо впливає на соціум загалом, можна стверджувати, що умови булінгу (в контексті широкого розуміння вказаної категорії) варто поділяти на такі групи:

1. соціальні (наприклад, соціальна нерівність);
2. економічні (до даної групи можна віднести матеріальне становище);
3. правові (відсутність чітко визначених адміністративно-правових механізмів протидії, запобігання та профілактики булінгу);
4. культурно-етичні (як приклад, вихованість та неспроможність в силу культурно-етичних переконань дати відсіч агресору);
5. морально-психологічні (з одного боку, внутрішнє хвилювання, боязливість, тривожність потенційних жертв булінгу, з іншого – девіантна поведінка агресорів) тощо [19, 47].

Не дивлячись на те, що ключовими для нашого дослідження є саме правові умови вчинення булінгу, не можна залишити поза увагою всі інші, адже лише комплексний підхід до проблематики запобігання булінгу дозволить мінімізувати, а в подальшому – ліквідувати це негативне явище.

Так, визначальну роль у формуванні правової характеристики учасників булінгу відіграють морально-психологічні умови (зокрема, психологічний стан агресорів). Розглядаючи девіантну поведінку дітей-агресорів Д. Олвеус і М. Хармін поділяють їх на такі психолого-правові групи:

1. Тимчасові правопорушники, більшість з яких скоює лише одне правопорушення, так би мовити «за компанію». Найчастіше - це дрібне хуліганство. Після профілактичної бесіди діти найчастіше не повертаються до асоціальної діяльності;

2. Важковиховувані діти. Ця група неповнолітніх характеризується схильністю до агресії. Агресія в цій ситуації виступає як образа або заподіяння шкоди. Тобто результатом агресії є будь-які негативні наслідки, а не окремі види збитків, як наприклад, тілесні ушкодження тощо. Зазвичай, причиною скоєння правопорушення є проблеми в школі чи в родині. У такий спосіб діти виміщують свій біль та гнів;

3. Потенційні правопорушники. Ці неповнолітні схильні до постійного скоєння правопорушень в силу свого оточення. Як правило, це підлітки з неблагополучних, неповних сімей, з низьким рівнем матеріального статку, з криміналізованим оточенням, де їм приділяють мало часу. Такі правопорушення, як дрібна крадіжка, побиття, вони вважають нормою життя;

4. Одноразові злочинці – підлітки, які скоїли один серйозний злочин. Зазвичай, це вбивство у стані афекту, на ґрунті невзаємного кохання, ревнощів, сильної образи тощо;

5. Постійні злочинці. Представники цієї групи характеризуються схильністю до постійного скоєння тяжких злочинів і, що найважливіше, вони усвідомлюють свою соціальну небезпеку і пишаються нею [80, 59].

Із зазначеного випливає, що осіб, схильних до вчинення булінгу, науковці відносять до груп злочинців, тим самим вказуючи, що такі особи потенційно здатні до вчинення більш тяжких правопорушень, аніж скоєння булінгу. Як відомо, в Україні булінг визнається проступком, а не злочином й передбачає настання для винної особи адміністративної, а не кримінальної відповідальності. В той же час, низка зарубіжних вчених розглядають булінг саме в контексті кримінального права, як один з проявів катування та вчинення насильницьких дій.

Повертаючись до детермінант булінгу варто зазначити, що до

вищеперерахованих причин та умов доцільно також додати чинники, які впливають та певним чином популяризують насильство. Зокрема, серед низки інших, фундаментальними чинниками, на нашу думку, виступають засоби масової інформації, комп'ютерні ігри, окремі жанри кіно тощо (тобто, розважальна індустрія).

Крім того, необхідно пам'ятати, що значну роль у виникненні булінгу відіграє сім'я: батьки як агресорів, так і жертв відрізняються неконструктивними стилями вирішення конфліктів, проблемами в комунікації. Стель батьківського виховання, якого дотримуються деякі батьки не є ідеальним, і не є авторитетно-демократичним. Діти-агресори досить часто спостерігають ситуації насильства в сім'ї, а також зазнають тілесних покарань. Виникає так зване «коло насильства»: дитина бачить насильство в сім'ї, відтворює його в навчальному закладі, а потім у власній родині, і цикл повторюється у наступному поколінні. У групі однолітків має місце ситуація соціального навчання: перший епізод насильницьких дій, що не отримав негативної оцінки з боку дорослих, стає «пусковим гачком» для поширення подібних ситуацій у групі [62, 60]. Вважаємо, що сімейне становище підлітків може виступати одночасно як причиною, так і умовою булінгу. З урахуванням викладеного стає очевидною визначальна роль сім'ї у формуванні соціально адаптованої особистості, спроможної адекватно та об'єктивно оцінювати власні дії та дії інших осіб, повною мірою усвідомлюючи їх, а також їх можливі наслідки.

Отже, аналіз поглядів науковців на явище булінгу дає змогу визначити його як довготривалу та систематичну агресію, яка може приймати багато форм, і фізичних і словесних; частину соціального життя групи; неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус тощо. Та потрібно зауважити, що під поняття «булінг» не підпадають братерське суперництво серед однолітків або імпульсивні агресивні дії потерпілих у відповідь на напад кривдника, які за суттю є спонтанні, недискримінаційні та з невизначеною жертвою. З іншого боку,

булінг не включає кримінальні дії, які починалися як конфлікт та розвинулися, тобто серйозне фізичне насильство, погрози такого насильства, напади. Не кожне здійснюване насильство є булінгом. Суть булінгу вбачають не в самій агресії або злості кривдника, а в презирстві, зневазі – сильному почутті відрази до покірливого, того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дає кривдникам шкодити без почуття провини, співчуття.

А. А. Губко у дослідженні з проблеми булінгу окреслює основні показники та характеристики, які можуть вказувати на існування цього явища. По-перше, необхідно спостерігати за взаємодією тих учнів, у яких при спілкуванні виникає та проявляється фізична чи психологічна агресія і при цьому постійно один із учасників такої взаємодії є домінантним та сам провокує ситуації прояву агресії. Під його впливом жертва відчуває страх, невпевненість, демонструє зміни у поведінці та настрої, погіршення успішності в навчанні або втрату ентузіазму й інтересу до школи. По-друге, необхідно спостерігати за змінами в поведінці учня, який піддається неодноразовим нападам агресії. Може спостерігатися дистанційованість від учителів та однолітків, негативізм при обговоренні теми агресивності, напруженість при появі ровесників, образливість. В окремих випадках ці ознаки і симптоми необов'язково вказують на те, що учень піддається цькуванню. Проте, якщо ці ознаки спостерігаються комплексно або повторюються, необхідне подальше дослідження з метою визначення причин, що впливають таким чином на учня [20, 77].

У своїй праці Д. Ольвеус визначає типові риси учнів, які здатні до булінгу: відчувають сильну потребу владарювати та підпорядковувати собі інших учнів; імпульсивні та легко переходять до гніву; прагнуть бути у центрі уваги; ставляться до оточуючих з почуттям зверхності; часто поводять себе агресивно та з викликом до дорослих; зазвичай вони егоцентристи, не вміють співчувати, ставити себе на місце іншого; максималісти, що не бажають іти на компроміс тощо [80, 60].

Як зазначає І. Сидорук, є очевидним, що жодна дитина не

народжується з якимось особливим геном булінгу, який чекає на сприятливі обставини, щоб розпочати свою руйнівну дію. Його розвитку сприяють: недостатня кількість уваги зі сторони дорослих та бажання привернути таким чином до себе увагу, жорстоке поводження батьків, необґрунтовані фізичні покарання дітей, невдачі в навчанні, бажання мати вплив на інших та керувати іншими, самоствердитися, змусити інших їх боятися, завоювати авторитет серед друзів та однолітків, надмірна гіперактивність. А також, засоби масової інформації які перенасичені жорстокими фільмами, насильством, агресією; несприятливі, складні соціальні процеси, які через недосконале навчання і виховання, створюють антисоціальну особистість. Такий тип особистості дитини схильний до агресивного маніпулювання іншими людьми, зазвичай, слабшими фізично і психологічно [69, 171].

Таким чином, насильницькі дії, незалежно від видів і форм прояву, можуть бути одноразовими чи регулярно повторюватися. Проте коли насилля має систематичний характер і переслідує мету закріпити владу й авторитет за рахунок приниження й знецінення іншої особи в її власних очах і очах оточуючих, то для позначення цього явища використовують поняття «булінг».

1.2. Сучасні підходи до класифікації форм та видів булінгу

Не менш важливим як з практичної, так і з теоретичної точки зору вважається дослідження форм та видів булінгу. Перш за все необхідно зазначити, що під формою розуміють зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії. Таким чином, форми булінгу – це зовнішнє вираження насильницьких дій.

У науковій літературі (Г. В. Коваль, Н. Лесько, Б. Логвиненко, А. Полянничко) виділяють дві форми прояву булінгу: фізичний та психологічний (емоційний) [30, 9]. Л. Ольвеус виділяє прямий (приймає форму явного,

фізичного контакту, в якому на жертву відкрито напали) та непрямий (соціальна ізоляція, навмисне виключення з діяльності) булінг [80, 61]. Губко А. А. виділяє фізичну (умисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень) та психологічну (словесні образи або погрози, переслідування, залякування, створення напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи до жертви) форми булінгу [19, 48].

Досить цікавим видаються погляди С. Поляруш, яка серед форм прояву булінгу виділяє наступні: фізична (завдання ударів, штовхання, пошкодження або крадіжка власності), словесна (обзивання, глузування або висловлювання, якими ображається стать, раса або сексуальна орієнтація), соціальна (виключення інших із групи чи розповсюдження пліток або чуток), письмова форма (написання записок або знаків, що є болючими чи образливими), електронна або кібербулінг (розповсюдження чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів, сайтів соціальних мереж) [59, 211]. Психологічну форму булінгу авторка диференціювала на чотири складові (соціальна, словесна, письмова, електронна), що дає можливість більш глибоко проаналізувати це явище та дослідити тенденції його градації, або, навпаки, мінімізації.

О. Ю. Петечел стверджує, що психологічне насильство є «ядром» насильства, його вихідною формою, на основі якої виникає фізичне насильство [55, 80]. Науковець трактує різні види насильства так:

- фізичне насильство – навмисне маніпулювання тілом дитини як об'єктом, що призводить до завдання дитині фізичних ушкоджень різного ступеня тяжкості; до фізичного насильства належить не лише побої, а й обмеження дітей у їжі та сні, втягнення дітей у вживання алкоголю та наркотиків тощо;
- психологічне (поведінкове, інтелектуальне, емоційне та ін.) насильство – навмисне маніпулювання дитиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктних характеристик (свободи, гідності, прав тощо), або руйнівні

стосунки прихильності, що призводить до різноманітних деформацій і порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного, особистісного) розвитку;

- сексуальне насильство – навмисне маніпулювання тілом дитини як сексуальним об'єктом, що призводить до залучення дитини в сексуальні дії з дорослими з метою отримання останніми сексуального задоволення або будь-якої іншої вигоди; до сексуального насильства належить не тільки сексуальне розбещення дітей, але й залучення дітей у проституцію, порнобізнес тощо [55, 81].

Під фізичною формою булінгу розуміють застосування фізичної сили однією особою (групою осіб) по відношенню до іншої, в результаті чого останній може бути завдано фізичну шкоду. В свою чергу, до фізичного насильства відносять такі форми, як: побиття, штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, запотиличники, «сканування» тіла, нанесення тілесних ушкоджень тощо. Серед характерних ознак фізичного булінгу можна виокремити: сліди від ударів, гематоми, синці, подряпини, порізи, відсутній або порваний одяг, скарги на біль. Коли це відбувається, багато дітей не розповідають своїм батькам про інцидент.

Психологічний (емоційний) булінг – це вчинене по відношенню до учня або вчителя діяння, яке спрямоване на погіршення емоційного самопочуття та благополуччя жертви. До основних видів емоційного (психологічного) насильства в школі можна віднести: глузування, надання брутальних прізвиськ, нескінченні зауваження і необ'єктивні оцінки, висміювання, приниження в присутності інших, відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування (з дитиною відмовляються грати, займатися, не хочуть із нею сидіти за однією партою, не запрошують на дні народження тощо). До даного виду насильства А. Полянничко також відносить й постійну брехню, у результаті чого дитина втрачає почуття довіри до людей, а також пред'явлення дитині вимог, які не відповідають її віковим та фізичним можливостям [58, 49].

До цієї форми можна віднести:

1) вербальний булінг: образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, поширення образливих чуток, словесне приниження, бойкот та ігнорування, залякування, використання агресивних жестів та інтонацій голосу для примушування жертви до здійснення певних дій, систематичні кепкування з будь-якого приводу (від національності до зовнішнього вигляду дитини), ігнорування або ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом), психологічне приниження, погрожування тощо. Школярі, які зазнали прояви вербального булінгу часто замикаються в собі, стають вередливими або мають проблеми з апетитом, знервовані або відсторонено замкнуті, прикидаються хворими, щоб уникнути відвідування школи, мають яскраво виражені прояви страху, нервові тики, замкнуті;

2) кібербулінг – новітній спосіб знущання з використанням електронних засобів комунікації, який включає: приниження та цькування за допомогою мобільних телефонів, гаджетів, Інтернету (пересилання неоднозначних зображень і фотографій, обзивання, поширення чуток, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу Інтернет, цькування через соціальні мережі та ін.). Серед характерних ознак кібербулінгу можна визначити наступні: дитина дуже багато часу перебуває в Інтернеті, спілкуючись у соціальних мережах, буває при цьому знервованою, полохливою, сумною та тривожною, в дитини проблеми зі сном, вона проситься залишитись удома й не ходити до школи чи відмовляється від улюблених занять. Іноді це може бути її єдиним способом соціалізації. Проте, вважаємо за доцільне кібербулінг розглядати як вид, а не форму прояву булінгу, адже за своїм змістом він є окремим різновидом булінгу, який здійснюється у формі психологічного насильства [48, 179].

А. Джуська та В. Джуський, окрім фізичної та психологічної форм булінгу, виділяють ще дві – сексуальний та економічний булінг. На думку науковців, сексуальний булінг проявляється у принизливих поглядах, жестах,

образливих рухах тіла, прізвиськах та образ сексуального характеру, зйомці у переодягальнях, поширенні образливих чуток, сексуальних погроз, жартів тощо. Його важко розпізнати, тому що жертва сексуального булінгу панічно боїться розповісти про це дорослим, замикається у собі, постійно плаче на самоті, категорично відмовляється надавати будь-яку інформацію, може вчиняти спроби суїциду [22, 27]. Американський лікар С. Кемпе визначив сексуальне насильство над дітьми як «залучення функціонально незрілих дітей і підлітків у сексуальні дії, які вони роблять, повністю їх не розуміючи, на які вони не здатні дати згоду або які порушують табу сімейних або соціальних ролей». Отже, сексуальні зловживання над дітьми – це не обов’язково примус загрозою або силою до виконання сексуальних дій, а сам факт сексуальних впливів на дитину або підлітка.

В той же час, економічний булінг – це крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей жертви, вимагання грошей тощо. На нашу думку, враховуючи етимологію слова «форма», окреслені форми булінгу доцільніше було б віднести до видів, а не форм булінгу. Це обумовлено тим, що кожен з них здійснюється у формі фізичного насильства, а тому виділяти їх як окремі форми вважаємо недоцільним.

Необхідно додати, що булінг в освітньому середовищі зазвичай супроводжується симбіозом двох форм – фізичної та психологічної. У той же час слід підкреслити, що відсутність ознак фізичного насильства не гарантує відсутність проявів булінгу. Психологічне насилля над жертвою є не менш небезпечним за фізичний вплив.

Аналізуючи форми булінгу, варто обґрунтувати типові прояви для хлопчиків і дівчаток. Так, хлопчики частіше вдаються до фізичного булінгу (бійки, стусани, поштовхи тощо), а от дівчатка більш охоче користуються вербальними формами тиску [71, 6].

Окремо варто зазначити, що булінг потрібно розглядати і як прояв дискримінації. Однією із форм дискримінації відповідно до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» є утиск –

небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери. Утисків можуть зазнавати діти – вимушені переселенці зі Сходу України, діти-інваліди, україномовні діти в російськомовних школах тощо.

Таким чином, проведений узагальнений аналіз підходів до класифікації булінгу дозволяє виділити наступні його види:

- Фізичний булінг (дії агресивного характеру (побиття, штовхання, стусани, удари, побої).
- Соціальний булінг (створення напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи, навіть вчителів чи персоналу школи, до жертви, бойкот, ізоляція, переслідування).
- Вербальний булінг (погрози, приниження, насміхання, ворожа міміка та жестикуляція, образливі прізвиська).
- Економічний булінг (відбирання грошей і речей, пошкодження особистого майна).
- Сексуальний булінг (принизливі жести, жарти сексуального характеру, змушування до певних негативних дій, зйомки в переодягальнях).
- Кібербулінг (розсилання повідомлень, зображень, фото-, відеоматеріалів агресивного та образливого характеру, зламування паролю до особистих поштових скриньок чи акантів, пошкодження персональних даних, агресивна поведінка в чатах, соціальних мережах, а також за допомогою мобільного зв'язку).

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи вищевикладене, слід зробити наступні висновки: булінг (цькування) є формою насильства та проявом дискримінації, що здійснюється різноманітними способами (використання прізвиськ, висміювання, кпин, наруги, залякування, агресивного домінування, поширення «пліток», знищення репутації чи пошкодження майна, погроз (шантажу), побиття (штовханини, плювання), бойкоту, дезінформації, тощо). Булінг є навмисними діями, які принижують людську гідність, а це є однозначним порушенням права людини на повагу до її гідності, гарантованого міжнародними стандартами в галузі прав людини.

Узагальнюючи позиції науковців, можна виділити наступні ознаки булінгу: 1) умисність вчинення діянь; 2) довготривалість або/та систематичність (повторюваність) діянь; 3) колективний характер; 4) наявність рольової структури; 5) агресивність; 6) дисбаланс сил між жертвою та агресором; 7) булінг є поведінкою; 8) має особисту мету; 9) не має ознак самозахисту. Варто також відзначити, що булінг має своїм першочерговим завданням отримати перевагу, лідерство чи самоутвердитись в певній соціальній групі. Насильство не є самоціллю для агресора а лише засобом досягнення цілі.

Аналіз стану сучасних наукових правових досліджень засвідчує, що на сьогоднішній день у сфері правового регулювання не існує уніфікованого бачення як детермінант, так і форм проявів булінгу в освітньому середовищі.

Встановлено, що форми булінгу – це зовнішнє вираження насильницьких дій, які можуть бути фізичними (зокрема, сексуальними, економічними) та психологічними (словесними, письмовими). Розрізняють фізичний, сексуальний, економічний, психологічний булінг, а також кібербулінг.

Проблема булінгу як явища, що порушує права та свободи дитини, повинна неодмінно бути утверджена в освітній політиці нашої держави.

РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА БУЛІНГ В УКРАЇНІ

2.1. Кримінально-правова характеристика булінгу як форми насильства

Булінг як проступок проявляється у діях чи бездіяльності кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підкорення потерпілого інтересам кривдника або соціальна ізоляція потерпілого. Суспільна небезпека булінгу проявляється у тому, що протиправні дії спричиняють істотну шкоду дитині-жертві, посягають на її фізичне і психологічне здоров'я, життя, честь та гідність. Жертви булінгу відчують емоції страху, приниження, сорому, розпачу та злості. Булінг також вкрай негативно впливає на соціалізацію дитини-агресора, тих дітей, які беруть участь у цькуванні, приєднуючись до лідера, свідків, що підтримують цькування, займають сторону нападників, сміються, висловлюють підтримку нападаючим або просто збираються навколо і спостерігають за булінгом. Це явище формує у дітей відповідну модель поведінки, пропагує та популяризує фізичне та психологічне насильство.

Вивчення різноманітних досліджень засвідчує, що булінг можна вважати першим кроком до злочинної поведінки. 60 % із тих, кого було визначено кривдником у 6-9 класах, мали хоча б одну судимість до 24 років, а 35-40 % скоїли три або більше тяжких злочини до досягнення 25-річного віку. Переважно у кривдників з'являється справжня жорстокість. Особливі форми такої жорстокості набувають кримінального характеру. Усвідомлення настання негативних наслідків особою слід розглядати як прямий умисел, це засвідчує про наявність складової злочину – його суб'єктивну сторону. Деякі вчені обстоюють позицію, що діти, які вчиняють булінг у ранньому віці, у майбутньому можуть стати злісними правопорушниками, вбивцями та насильниками [49, 86].

У своєму становленні як систематичного та довготривалого знущання булінг часто здійснюється групою осіб і проходить декілька стадій.

Перша стадія – це виникнення булінгу в групі. У дитячому підлітковому колективі навколо «керівника», що прагне до самоствердження через демонстрацію фізичної сили чи інших форм насильницьких дій, може утворитися група «прибічників», які шукають його захисту та покровительства чи також прагнуть до домінування. Якщо перші ж прояви насилля не перешкоджають його рішучості, то їх головний ініціатор – «керівник» – переконаний у своїй безкарності, і тим самим підвищує свій авторитет серед прибічників і зміцнює групування осіб.

На другій стадії булінгу конфлікт зміцнюється. Невтручання вчителів, байдужі однокласники дозволяють наполегливим діям повторюватися, а учень, який піддається насиллю, поступово втрачає здатність і волю до протистояння, стаючи при цьому більш уразливим, і тим самим дає підстави для подальших нападів.

На третій стадії булінгу за учнем, який регулярно піддається нападам, остаточно закріплюється статус жертви. Оточуючі звикли до постійних знущань над цією людиною, його звинувачують у кожній неприємній ситуації. Особа сама починає вірити в те, що вона винна в знущаннях над собою. Своїми силами вона вже не може впоратися із ситуацією, при цьому стає подавленою й деморалізованою.

На четвертій стадії булінгу відбувається вигнання. Постраждали учні, доведені до крайнього ступеня відчаю, щоб уникнути зустрічей із кривдниками й додаткової травми, починають епізодично пропускати навчальні заняття чи взагалі перестають відвідувати навчальний заклад. Таке явище отримало назву «академічної шкоди булінгу». Завдяки втручанням в ситуацію дорослих (батьків і/або педагогів, адміністрації навчального закладу) потерпілих переводять в інший клас чи школу, часто не надаючи їм необхідної соціально-психологічної допомоги [46, 65].

Отримана в результаті тривалого насилля глибока психологічна травма

може в подальшому перешкодити успішній інтеграції та соціалізації потерпілого в новому навчальному колективі й бути однією з причин повторення булінгу вже «на новому місці». Не отримуючи підтримки й не виходячи із ситуації насильства, діти, постраждалі від насилля, можуть завдати шкоди собі, іноді доводячи себе до самогубства.

Що ж до правової характеристики булінгу як психологічного насильства, то цей феномен ототожнюється часто з неправомірним психологічним впливом. Так, у постанові Пленуму ВСУ «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. психологічний вплив визначається шляхом вказівки на погрозу застосувати насильство, знищити майно, розголосити певні відомості тощо, а в постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07 лютого 2003 р. як приклад психологічного насильства наводиться погроза завдання фізичної, моральної чи майнової шкоди:

1. психологічний вплив із погрозою людині тим, що у майбутньому будь-які права чи законні інтереси цієї людини або небайдужих їй осіб будуть поставлені під загрозу;
2. психологічний вплив зі створенням загрози негайного завдання будь-якої шкоди будь-яким правам чи законним інтересам людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози (наприклад, створення стану, що загрожує небезпекою життю або здоров'ю людини чи імітує таку небезпеку);
3. психологічний вплив із погрозою негайного поставлення під загрозу будь-яких прав чи законних інтересів людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози [38, 101].

Таке кримінальне правопорушення, як шантаж, також доцільно відносити до психологічних катувань, адже він реалізується шляхом погрози, умовою не втілення в життя якої є вдавання потерпілого до певного вчинку.

Сьогодні статистика щодо булінгу є невтішною. Так, із проявами

булінгу в Україні стикаються в середньому 8 із 10 дітей. Досить часто в реальному житті булінг знаходить свій вияв у вкрай жорстокій формі, з виявом імпульсивності та агресії, наприклад, у масових побиттях, катуваннях, які до того ж знімаються на відео і навіть знаходяться у вільному доступі мережі Інтернет. Головними героями таких відеороликів є діти-булери у вікових межах 11-18 років. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Україна посідає четверту сходинку серед країн Європи за рівнем проявів агресії підлітків. На першому місці – Росія, на другому – Албанія, на третьому – Білорусь [7, 44].

Для того, щоб детальніше проаналізувати взаємозв'язок булінгу і катування доречно буде порівняти обидва явища. По-перше, дії при булінгу дуже схожі, а іноді можуть бути й ідентичними до тих дій, які вчиняються при катуванні. До таких, зокрема, належать: завдання ударів по тілу, що спричиняє фізичний біль, застосування або погроза застосування поліетиленового пакета для позбавлення можливості дихати, різні посягання на статеву недоторканість особи, придушування, обливання холодною водою, нацькування собак, примушування їсти неїстівні речовини тощо. Означені дії завжди супроводжуються сильним стресом, почуттям нестримного жаху та здатні принизити особу, зламати її морально. По-друге, в кожному із випадків обов'язково настають наслідки у формі сильного фізичного болю та/або жорстокого морального страждання. По-третє, в обох випадках ми маємо суб'єктів-агресорів, які з метою досягнення своєї мети вчиняють щодо іншої особи дії у формі вербального, фізичного чи емоційного знущання. По-четверте, і булер, і суб'єкт катування усвідомлюють, що їхні дії не відповідають загальноприйнятим у суспільстві (колективі) правилам поведінки, є навмисними, цілеспрямованими та суспільно небезпечними [79, 398].

Прикладів булінгу, вчиненого неповнолітніми, яке по суті межує з катуванням, є дуже багато. Приміром, в Івано-Франківську учня школи № 13 побили хулігани за те, що він колись заступився за свого сусіда. Його

заманили у двір школи, де взяли в кільце і побили, використовуючи кастет. У цьому випадку хулігани не побоялися навіть батька хлопчика, який намагався сам розібратися з ними. Підлітки накинулися на чоловіка і почали бити його. Батька врятували патрульні, які проїжджали повз. В іншій школі Івано-Франківська семикласники побили учня і зняли все це на відео, а після виклали в Інтернет. Ніхто з людей, які проходили повз, не спробував допомогти хлопчикові, якого били в живіт руками і ногами.

Слід відмітити, що принцип поваги до гідності людини та заборона катування людини відповідає вимогам міжнародно-правових актів, на підставі яких кожна держава, в тому числі і Україна, розглядає акти катування як злочини. Це, зокрема, такі основні міжнародно-правові акти, як Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. (стаття 5), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. (стаття 7), Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (стаття 3), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р. та ін. [9, 63]

Так, Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. (ратифіковано Постановою ВР № 789-ХІІ від 27 лютого 1991 р.) [33] проголошує, що жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. Дитина має право на захист законом від такого втручання або посягання (стаття 16). Держави-учасниці визнають, що неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі і полегшують її активну участь у житті

суспільства (стаття 23). Держави-учасниці забезпечують, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання. Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років (п. (а) статті 37) [33].

Частина перша статті 10 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III передбачає, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини [66].

Право кожного на повагу до його гідності належить до особистих невід'ємних прав людини. Без визнання його з боку держави і забезпечення належного рівня захисту людина не може бути рівноправним членом суспільства. Саме тому Конституція України гарантує його слідом за проголошенням рівності конституційних прав і свобод [35].

Заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження не знає винятків, а тому не допускає порушень й у період війни або іншого надзвичайного стану, що прямо зазначено в частині другій статті 64 Конституції України. Така абсолютна заборона підтверджує, що право, гарантоване цією статтею, втілює одну з основоположних цінностей демократичної держави.

Юридична наука так і не досягла однастайності у питаннях соціально-правової природи людської гідності. Деякі вчені зазначають, що людська гідність є однією з багатьох свобод людини; інші стверджують, що гідність є її позитивним правом. Деякі автори розглядають право людини на гідність як засадниче щодо інших прав людини, оскільки воно реалізується через одночасне застосування разом з іншими правами і свободами громадян. Учені також розглядають право на людську гідність як абсолютне, тобто

таке, що охороняється від усіх інших суб'єктів права, які у зв'язку з цим співіснують у певному правовому режимі. На думку деяких дослідників, гідність людини треба розуміти у двох значеннях: в об'єктивному – як визнання і повагу до особи з боку оточуючих, та у суб'єктивному – як усвідомлення особою свого суспільного становища. Як справедливо зазначають українські дослідники Н. В. Лалак та В. Пеняк, гідність у правовій системі – це не лише конституційний принцип, а й природне, невід'ємне право кожної людини. На основі принципу гідності формується суб'єктивне право людини на гідність [45, 134].

Конституційне (позитивне) право гідності особи закріплює повагу до її гідності, а також заборону катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання, заборону медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Разом з тим, стаття 28 Конституції України закріплює позитивне право особи на людську гідність, яке має чітко визначений зміст. У більшості випадків поза увагою науковців та практиків залишається те, що право на людську гідність також закріплюється статтями 3 і 21 Конституції України; це право входить до складу прав і свобод, однак «стоїть начебто перед ними» [35].

Слід звернутися до загальновизнаних міжнародно-правових стандартів проти катувань, а також практики Європейського суду з прав людини (дал – ЄСПЛ). Так, відповідно до статті 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. [34] «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх

підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково [34].

Катування – це, передусім, один з найнебезпечніших міжнародних (конвенційних) злочинів. В Україні заборона та засудження катування й інших форм нелюдського поводження здійснені Конституцією України (стаття 28). У чинному Кримінальному кодексі (далі – КК) України відповідальність за цей злочин встановлено у статті 127 «Катування» (розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи» його Особливої частини). Саме цей склад злочину є нормативно-правовою (законною) підставою кримінальної відповідальності. Так, відповідно до КК України, катування – це умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб [42].

Особливо важливою у питаннях захисту права на людську гідність є практика ЄСПЛ. Наприклад, у справі Данія, Франція, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції (1969 р.) визначені такі ступені забороненого поводження з людиною: нелюдське поводження або покарання – таке поводження, яке навмисно спричинює тяжке розумове чи фізичне страждання, що за даних обставин є невинуватим; поводження або покарання, що принижує гідність – поводження, яке грубо принижує особу перед іншими або примушує її діяти всупереч власній волі чи власним переконанням. У справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (1978 р.) ЄСПЛ вніс деякі корективи до цих визначень: катування – нелюдське поводження, що здійснюється навмисно і призводить до дуже серйозних і тяжких страждань; нелюдське поводження чи покарання – спричинення

сильних фізичних та душевних страждань; поводження, що принижує гідність – знущання, які мають на меті викликати у жертви почуття страху, страждання і почуття власної неповноцінності, а також принизити її гідність та зламати її фізичний і моральний опір.

На жаль, на даний час у практиці ЄСПЛ є рішення й щодо України, в яких визнано порушення статті 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (рішення у справі «Афанасьєв проти України», «Яременко проти України» тощо).

Відповідно до Стратегії Ради Європи про права дитини (2016-2021 рр.), Рада Європи буде продовжувати звертати увагу на проблему насильства в школах, зокрема, на основі Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини. Дотримуючись трансверсійного підходу, Рада Європи сприятиме зміцненню ролі освіти у запобіганні специфічним формам насильства, таким, як булінг в школах, гомофобний булінг, кібербулінг та насильство, пов'язане з радикалізацією. Рада Європи буде підтримувати заходи і кампанії, спрямовані на підвищення рівня обізнаності з демократичного громадянства та освіти з прав людини, на основі навчальних матеріалів, таких як відеокліп «Beat Bullying» («Перемогти булінг») і публікація «Права людини і демократія починається з нас: Статут для всіх» [9, 65].

4 липня 2018 р. Рада Європи прийняла нову Рекомендацію СМ/Rec (2018) 7 «Про принципи дотримання, захисту та реалізації прав дитини в цифровому середовищі». Рекомендації містять вказівки щодо необхідності розроблення, втілення і моніторингу державами-членами Ради Європи комплексного стратегічного й скоординованого підходу, а також узгоджених дій і ефективної співпраці на національному та міжнародному рівнях щодо поваги, захисту та реалізації прав дитини в цифровому середовищі. Згідно зі Стратегією Ради Європи про права дитини (на 2016-2021 рр.) і Стратегією управління Інтернетом Ради Європи (на 2016-2019 рр.) права дитини в цифровому середовищі визначено як один із найбільш пріоритетних

напрямів. Зокрема, у Рекомендаціях зазначається, що діти мають право отримувати підтримку та керівництво у їх відкритті та використанні цифрового середовища, поважаючи права та гідність дітей та інших осіб. До дітей, як до творців і розповсюджувачів інформації в цифровому середовищі, повинна бути донесена державами, особливо через освітні програми, інформація про те, як здійснювати своє право на свободу вираження поглядів у цифровому середовищі, поважаючи права і гідність інших людей, включаючи інших дітей. Зокрема, такі програми повинні стосуватися таких аспектів, як свобода вираження поглядів та законних обмежень на неї, наприклад, дотримання прав інтелектуальної власності або заборона підбурювання до ненависті й насильства. Також вказується, що державам слід забезпечити, щоб діти та/або їхні батьки, опікуни або законний представник мали право скасувати свою згоду на обробку особистих даних, мати доступ до своїх особистих даних, а також мати можливість виправити або стерти їх, особливо коли обробка є незаконною або коли це компрометує їхню гідність, безпеку та конфіденційність [71, 8].

Отже, невід'ємним наслідком поширення булінгу серед дитячого середовища є перехід до агресивних дій, які носять кримінально-протиправний характер, що викликає небажані негативні тенденції як у середовищі неповнолітніх, так і функціонуванні суспільства загалом. Страшним може виявитися те, що дитина, яка вчиняє булінг, в дорослому житті може бути схильною до вчинення злочинних насильницьких дій (катування та ін.).

2.2. Особливості кримінальної відповідальності за булінг в Україні

У кожній державі має місце відповідальність за скоєння правопорушень, спричинених булінгом. Підставами притягнення до відповідальності за булінг є протиправність, винність, караність та суспільна небезпечність.

Головним міжнародним документом у сфері захисту дітей є Конвенція ООН про права дитини. До національного законодавства, яке регулює це питання, належить Конституція України, Закон України «Про охорону дитинства», Цивільний і Сімейний кодекси, Закон України «Про попередження насильства у сім'ї» та Закон України «Про освіту».

18 грудня 2018 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657-VIII (набрав чинності 19 січня 2019 р.) [63], відповідно до якого булінг (цькування) – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [63].

Наразі вчинення булінгу неповнолітньою чи малолітньою особою карається штрафом від 850 до 1 700 грн або громадськими роботами від 20 до 40 годин. Знущання, вчинені повторно упродовж року або групою осіб, каратимуться штрафом у розмірі від 1 700 до 3 400 грн або громадськими роботами на строк від 40 до 60 годин. У разі цькування неповнолітніми від 14 до 16 років, відповідатимуть їх батьки або особи, що їх замінюють. До них застосовуватимуть покарання у вигляді штрафу від 850 до 1 700 грн або громадські роботи на строк від 20 до 40 годин. Окремо передбачена відповідальність за приховування фактів булінгу. Так, якщо керівник закладу освіти не повідомить поліцію про відомі йому випадки цькування серед учнів, його оштрафують на суму від 850 до 1 700 грн. або призначать виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітку. Адміністративну відповідальність вчителів за приховування випадків булінгу закон не передбачає (ст. 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення) [32].

Варто зазначити, що особу можуть притягнути до адміністративної відповідальності за вчинення булінгу лише за рішенням суду. Доказами у справах про факти цькування можуть бути пояснення особи, яку притягують до відповідальності, пояснення потерпілого та свідків, висновок експерта (якщо в результаті вчинення правопорушення була завдана фізична чи психологічна шкода), речові докази у вигляді зіпсованих особистих речей постраждалого, письмові документи, матеріали листування, в тому числі – переписки в соціальних мережах, відеоматеріали, на яких зафіксовано процес цькування.

Також важливим є те, що в законодавчо закріпленому понятті «булінг» відображені можливі наслідки булінгу – або наявна, або навіть потенційна шкода. Це свідчить про можливість притягнення до відповідальності за цькування, навіть якщо у потерпілого відсутні фізичні ознаки його вчинення.

У будь-якому випадку, для кваліфікації булінгу необхідно враховувати всі обставини справи. Варто погодитись із висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, що залежно від обставин справи, дії можна кваліфікувати за ст. 173-2 КУпАП «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування») або за низкою статей Кримінального кодексу України (ст. 120 «Доведення до самогубства», ст. 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», ст. 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», ст. 125 «Умисне легке тілесне ушкодження», ст. 186 «Грабіж», ст. 187 «Розбій», ст. 189 «Вимагання») [50, 23].

У КУпАП повторюваність діяння є обтяжуючою обставиною та передбачає більш суворіші штрафні санкції. Так, якщо в ч.1 ст. 173-4 за булінг встановлена адміністративна відповідальність у виді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадських робіт на строк від двадцяти до сорока годин (ч. 1 ст. 173-4), то діяння, передбачене ч. 1 ст. 173-4, вчинене групою осіб або повторно

протягом року після накладення адміністративного стягнення, – тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин (ч. 2 ст. 173-4).

Якщо раніше, до внесення статті 173-4 до КУпАП, за вчинення адміністративного правопорушення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, адміністративну відповідальність несли батьки або особи, які їх замінюють, у виді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 3 ст. 184 КУпАП), то тепер за булінг законодавець передбачив альтернативну санкцію. Так, відповідно до ч. 3 ст. 173-4 КУпАП – це накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Крім того, згідно з ч. 4 ст. 173-4 КУпАП, за діяння, вчинене групою малолітніх або неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років або, вчинене повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин [6, 59].

Відзначимо, що в Україні Бориспільським міськрайонним судом Київської області вже прийнята перша постанова про притягнення матері неповнолітньої дитини до адміністративної відповідальності за ч. 3 ст. 173-4 КУпАП у виді штрафу в розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 850 грн. З матеріалів справи вбачається, що неповнолітня дитина проявила до іншої неповнолітньої дії психологічного та сексуального насильства із застосуванням засобів електронних комунікацій у висвітленні непристойних фото у мережі «Інстаграм», в результаті чого могла бути завдана шкода психічному здоров'ю потерпілої. Накладаючи адміністративну відповідальність, суд врахував щире каяття як пом'якшуючу

обставину, а також виховну мету адміністративного стягнення для запобігання вчинення нових правопорушень як самим порушником, так і іншими особами.

Вважаємо виправданим те, що законодавець відніс до булерів не лише учнів, а й всіх учасників освітнього процесу. Відповідно до ст. 52 Закону України «Про освіту» ними є: здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, батьки здобувачів освіти, фізичні особи, які провадять освітню діяльність, інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти [65]. Адже інколи булерами можуть бути не лише здобувачі освіти, але й педагоги або батьки. Цьому є пояснення – булінг не залежить від економічних, соціальних чи інших умов, в яких перебуває особа. Він швидше залежить від психологічних особливостей учасників освітнього процесу, передусім, їх рис характеру, які й визначають модель поведінки особи в суспільстві. Іншими словами, поведінка залежить від того, які цінності домінують у відносинах між людьми – ввічливість, великодушність, вірність, доброта, милосердя, шляхетність, чесність або навпаки – невігластво, байдужість, гординя, жорстокість, хитрість, марнославство, цинізм тощо. Тому визначальними педагогічними та психологічними методами протидії булінгу є підвищення рівня виховання та культури поведінки учасників освітнього процесу. Першочергово, необхідно посилювати виховний вплив на всіх учасників освітнього процесу, проводити правороз'яснювальну роботу з здобувачами освіти, педагогами та батьками. Щодо переваги превентивних заходів перед каральними для протидії булінгу, то фахівці з проблем шкільного цькування схильні вважати, що перші «мають кращий і більш тривалий ефект» [12, 60]. Цю думку підтверджує й О. Костюк, яка вивчала практику протидії булінгу в Канаді. Так, науковець зробила висновок, що превентивний підхід «являє собою добре організовану, злагоджену систему дій множинних суб'єктів: учителів, інших працівників школи, учнів, їхніх батьків, поліцейських, членів громади» [40, 34] та

пронизує всю систему освіти – від шкільної до позашкільної роботи. Дослідження, проведені Л. Лушпай, також свідчать про домінування превентивних заходів в школах Великобританії. Із-поміж них: ефективне протибулінгове управління школою; включення до навчальних програм предметів, спрямованих на підвищення рівня освіченості школярів з психології, соціології, здорового способу життя, права; проведення позакласних заходів для попередження випадків шкільного булінгу тощо [49, 86].

Значно рідше, але іноді трапляється й так, що жертвами булінгу стають дорослі – вчителі, викладачі або батьки учнів. Наразі не має статистики про те, скільки педагогів потерпає від психологічного, а то й фізичного насильства від учнів, однак життя підтверджує такі випадки. Яскравим прикладом є дії неповнолітнього учня, викладені в постанові Нетішинського міського суду в Хмельницькій області від 28 лютого 2019 р., якою зобов'язано його матір сплатити штраф у розмірі 850 грн. за булінг. У судовому засіданні було встановлено, що учень восьмого класу тривалий період (з 01 вересня 2018 р. по 12 лютого 2019 р.) вчиняв щодо вчительки психологічне насильство, яке полягало у висловленні на її адресу нецензурної лайки, погроз, приниженні її у присутності інших учнів, постійному зриві навчального процесу, що призвело до погіршення стану здоров'я педагога [71, 8].

Наразі адміністративну відповідальність встановлено не лише для учасників освітнього процесу за булінг щодо малолітніх чи неповнолітніх осіб або для таких осіб, які вчиняють булінг стосовно інших учасників освітнього процесу, але, відповідно до ч. 5 ст. 173-4 КУпАП, вона передбачена й для керівника закладу освіти за неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу.

У зв'язку із загрозою поширення так званого «шкільного насильства» підтримуємо законопроект № 10086 «Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства щодо протидії булінгу стосовно всіх учасників освітнього процесу» від 26 лютого 2019 р., відповідно до якого пропонується запровадити адміністративну відповідальність за булінг (цькування) для усіх учасників освітнього процесу. Відтак постраждалою стороною згідно із цим законопроектом може визнаватися будь-хто з останніх.

З огляду на особливу загрозу для життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи як благ, які перебувають в Україні під кримінально-правовою охороною, окремі прояви булінгу можуть підпадати під ст. 127 КК України та кваліфікуватися як катування. Дії під час булінгу дуже схожі, а іноді можуть бути й ідентичними до тих дій, які вчиняються під час катування. До таких, зокрема, належать: завдання ударів по тілу, що спричиняє фізичний біль, застосування або погроза застосування поліетиленового пакета для позбавлення можливості дихати, різні посягання на статеву недоторканність особи, придушування, обливання холодною водою, нацькування собак, примушування їсти неїстівні речовини тощо. Означені дії завжди супроводжуються сильним стресом, почуттям нестримного жаху та здатні принизити особу, зламати її морально. У кожному з випадків обов'язково настають наслідки у формі сильного фізичного болю або жорстокого морального страждання. В обох випадках є суб'єкти-агресори, які з метою досягнення своєї мети вчиняють щодо іншої особи дії у формі вербального, фізичного чи емоційного знущання. Булери як суб'єкти катування усвідомлюють, що їхні дії не відповідають загальноприйнятим у суспільстві правилам поведінки, є навмисними, цілеспрямованими та суспільно небезпечними.

Досить часто булінг фактично переростає у катування із наявністю усіх ознак складу цього злочину, за винятком суб'єкта. Справа у тому, що діти-булери до 16 років, які вчинили дії, що утворюють склад катування, не несуть кримінальної відповідальності за ст. 127 КК України, оскільки ч. 2 ст. 22 КК України цей злочин не передбачено у переліку тих, кримінальна

відповідальність за які наступає з чотирнадцяти років [27, 223].

Якщо ж вони здійснюють свої неправомірні дії через мережу Інтернет (кібербулінг), то за погрози іншим дітям в Інтернеті відповідальність несе власник того комп'ютера, з якого було поширено неправдиву інформацію або залякування.

Теорія кримінально-правової кваліфікації виробила правило, яким на сьогодні керується судово-слідча практика: діяння осіб, які не досягли відповідного віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, за конкретними статтями Особливої частини КК України, повинні кваліфікуватися за тими статтями КК, щодо яких вони наділені ознаками суб'єкта, якщо у скоєному є всі ознаки складу злочину, передбаченого цими статтями. Таким чином, якщо особа віком від 14 до 16 років вчинила насильницькі дії з метою, про яку зазначено у ч. 1 ст. 127 КК України, то, за наявності для цього підстав, вона може підлягати відповідальності за ст. ст. 121, 122, 296 КК України.

З огляду на наявну в Україні практику, найчастіше дії булерів кваліфікуються як хуліганство (ст. 296 КК України). Так, Заліщицьким відділом Чортківської місцевої прокуратури скеровано до суду кримінальне провадження за ч. 2, ч. 4 ст. 296 (хуліганство вчинене групою осіб, із застосуванням предметів заздалегідь заготовлених для нанесення тілесних ушкоджень) та ч. 2 ст. 146 КК України – (незаконне позбавлення волі малолітнього). Під час досудового розслідування встановлено, що 5 листопада 2017 року група осіб у складі 5 чоловік (3 з яких неповнолітні та один малолітній), перебуваючи на вулиці одного із сіл Заліщицького району, схопили малолітнього потерпілого та надягнувши хлопцеві на голову 2 поліетиленових кульки, обмотали його тіло скотчем. Незважаючи на плач та крики малолітнього, обвинувачені помістили хлопця в багажне відділення автомобіля і відвезли потерпілого на закинуту територію тракторної бригади. Там обвинувачені побили потерпілого та, погрожуючи фізичною розправою, направили на малолітнього предмет, схожий на пістолет та декілька разів

натиснули на спусковий гачок, після чого припинили свої злочинні дії, перед тим записавши їх на камеру мобільного телефону [28, 340].

Як показує практика, за дії дітей-булерів притягують до відповідальності їхніх батьків за ч. 4 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей», відповідно до якої вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Хоча й тут є прогалини. У розумінні ч. 1 ст. 184 КУПАП, якщо дитині не виповнилося 14 років, а лише 13 років (тобто вона є малолітньою) судова практика містить достатньо прикладів неоднакового тлумачення даної норми. Так, у справі № 569/20155/14-п Апеляційний суд Рівненської області визнав, що вказану норму ч. 1 ст. 184 КУПАП не можна застосовувати в ситуації, коли стверджується невиконання батьківських обов'язків відносно дитини у віці до 14 років. Аналогічну позицію зайняв вказаний суд і в справі №569/15461/14-п, прийнявши рішення від 07.11.2014 р. про закриття справи. Натомість у справі №3/415/1141/13 Апеляційний суд Луганської області 27.08.2013 р. не звернув уваги на те, що мати не доглядала за своїм малолітнім сином 2007 року народження, який внаслідок недогляду спричинив ушкодження іншій дитині, й у зв'язку з цим залишив в силі постанову Лисичанського міського суду щодо притягнення жінки до відповідальності за ухилення від виконання батьківських обов'язків щодо неповнолітнього. А в постанові від 16.06.2014 року по справі №127/7825/14-п Апеляційний суд Вінницької області вказав, що суд першої інстанції притягнув до відповідальності матір неповнолітньої, але в тексті постанови зазначалося, що йдеться саме про малолітню, а не неповнолітню дитину. І, якщо здійснювати пошук у Єдиному державному реєстрі судових рішень, то

можна знайти безліч подібних прикладів, коли суди, говорячи про ухилення батьків від виконання обов'язків щодо малолітніх, застосовували норму ч. 1 ст. 184 КУпАП [44, 35].

Сплата штрафу батьками дитини не є покаранням для самої дитини, і навряд чи є поштовхом для її перевиховання. Не можна проконтролювати й те, чи провели батьки з своєю дитиною хоч якусь виховну бесіду або, можливо, звернулися за допомогою до психолога [55, 86].

Таким чином, донедавна в нашій країні існувала гостра потреба встановлення відповідальності за булінг на законодавчому рівні, проте із прийняттям закону у 2018р., це питання вирішилось. Сьогодні вважаємо необхідним знизити вік кримінальної відповідальності суб'єкта злочину щодо ст.127 КК України. Особи у віці від 11-14 років здатні усвідомлювати не тільки фактичний характер своєї поведінки, але й її соціальне значення, нести відповідальність за свої дії, вони здатні повною мірою розуміти суспільну небезпеку, а також протиправність наслідків деяких злочинів. Загалом вважаємо, що зниження віку кримінальної відповідальності за катування має підвищити ефективність практики забезпечення додержання прав і свобод людини та громадянина в нашій державі, сприятиме оптимізації заходів, спрямованих на протидію проявам особливої жорстокості, у тому числі й булінгу, та у кінцевому рахунку буде адекватною реакцією держави на такі діяння.

Висновки до розділу 2

Таким чином, відповідно до національного законодавства, залежно від важкості та виду правопорушень, пов'язаних із булінгом, неповнолітнім загрожує адміністративна чи кримінальна відповідальність. Необхідно зазначити, що із 16 років настає загальна кримінальна відповідальність, а за умисне тяжке й середньої тяжкості тілесне ушкодження, крадіжку, розбій і хуліганство – з 14-ти. Тому кримінальну відповідальність за вчинення

злочину несе неповнолітній, а не його батьки. Проте згідно зі статтею 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення, якщо особа не досягла 14 років і завдала тілесних ушкоджень іншій особі, відповідальність покладається на батьків або осіб, які їх замінюють. Ухилення цих осіб від виконання обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей передбачає попередження або накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян

Великі сумніви щодо ефективності реального функціонування викликає той аспект, що адміністративне стягнення у вигляді штрафу, передбачене за булінг, фактично здебільшого покладається на батьків булерів або осіб, що їх замінюють. Наприклад, при вчиненні булінгу малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років та вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють. З юридичної точки зору це є вірним, проте з психологічної точки зору – це буде малоефективним. В даному випадку треба не карати, а пояснювати потенційним булерам, їхнім жертвам та просто свідкам цих дій до чого акти насильства в кінцевому випадку можуть привести. А наслідки є неприємно вражаючими: для жертв булінгу це починається з психологічної травми і закінчується суїцидом, для булера адміністративна відповідальність може стати реальним строком вже за кримінальним законодавством.

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ В УКРАЇНІ

3.1. Зарубіжний досвід регулювання булінгу та можливості його використання в Україні

Аналізуючи досвід іноземних країн щодо профілактики булінгу серед дітей в умовах загальноосвітнього навчального закладу, стає зрозумілим, що в США, Великій Британії, Норвегії та інших країнах Західної Європи успішно впроваджуються та функціонують комплексні й багаторівневі профілактичні програми. Тому вітчизняна практика профілактики агресивної та насильницької поведінки серед дітей потребує системного вивчення іноземного передового досвіду в організації та здійсненні просвітницько-профілактичних заходів щодо подолання булінгу в школі [78, 273].

Однією з найвідоміших антибулінгових програм є програма Д. Ольвеуса, що містить комплекс інформативно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій, які охоплюють усіх учасників освітнього процесу в школі. Її було успішно застосовано в Норвегії, де з 2001 року надано статус пріоритетної загальнонаціональної програми. Практика підтвердила, що під час використання цієї програми можна зменшити кількість жертв і переслідувачів на 30-50 %, а також підліткових злочинів на кшталт злодійства, крадіжок, розбою, зґвалтувань.

Не менш цікавим є досвід Великої Британії в попередженні та подоланні явища булінгу в учнівському середовищі. Зокрема, 2006 року Міністерство освіти Великої Британії розробило рекомендації та стратегії, спрямовані на запобігання й викорінення булінгу в середніх школах. Було визначено, що кожна школа має прийняти Статут щодо булінгу, залучати до роботи батьків, громаду, учнів, представників органів управління освітою, церкву, поліцію; призначити педагога або психолога штату, який має відповідати за вирішення питань, пов'язаних із булінгом і до обов'язків якого

належало б спостереження за поведінкою учнів, консультування та надання необхідної допомоги. Основними заходами в просвітницько-профілактичній роботі в школах Великої Британії є внесення питань, пов'язаних із булінгом, у навчальні програми, які присвячені основам психології, соціального життя та здорового способу життя; соціальні заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів стосовно питань булінгу та попередження його випадків. Цікавою комплексною формою соціально-педагогічної роботи щодо попередження булінгу серед дітей є проведення Антибулінгового тижня в школі. Цей захід спрямований на формування неприйнятної ставлення до явища булінгу, а його ефективність полягає в комплексності, оскільки передбачає поєднання різних форм роботи (бесіди, відеолекторії, виставки, тренінгові заняття), а також у всеохоплюваності (залучено всіх учнів школи, педагогів, батьків і громадське самоврядування). Антибулінговий тиждень у школі сприяє кращому усвідомленню учнями своїх прав, свобод та обов'язків, розвиває розуміння та повагу до відмінностей між людьми, інформує про сутність і види булінгу, його наслідки, можливості надання дитині кваліфікованої психологічної допомоги. Позитивним є те, що подібний захід стає поширеним і в Україні [15, 45].

Наприклад, у Канаді на законодавчому рівні визначено поняття «булінгу». Школи надають важливого значення роботі зі свідками цього негативного явища: працюють над підвищенням їхньої обізнаності стосовно причин і наслідків, навчають свідків булінгу правильно реагувати на випадки агресії, розвивають у них впевненість у необхідності захистити жертву. Пріоритетним завданням антибулінгової роботи в Канаді є налагодження спілкування та співпраці школи з батьками для допомоги учням-переслідувачам та учням-жертвам [40, 34]. Для батьків у канадських школах проводяться інформаційні вечори, на яких вони ознайомлюються з проблемою булінгу; вчать, як розпізнати, що їх дитина стала жертвою булінгу; отримують поради, як підтримати дитину, а також як діяти, якщо

їхня дитина вчинила булінг. Антибулінговим законодавством визначено процедуру покарань учнів, які ініціюють булінг (покаранню підлягають не лише переслідувачі, а й свідки булінгу, які не доповіли про випадок), передбачено щорічне проведення Тижня для підвищення обізнаності про булінг та його попередження, створення кодексів поведінки учнів і розробка антибулінгового й антинасильницького плану в школах.

У Норвегії антибулінгова кампанія має назву «Zero» («нуль»). Вона передбачає досить нетиповий підхід до такої протидії, зокрема, у кожній окремій школі створюється спеціальна рада, куди входять представники педагогічної ради, декілька батьків, деякі учні, а очолюється вона директором школи. Такий різний склад представників, на думку влади, має забезпечити найбільш комплексний підхід попередження та виявлення випадків булінгу [47, 220].

У школах США та деяких країн Європи на вході розміщено правила, якими, наприклад, заборонено обзивати і принижувати дітей. Такі правила шкільна спільнота приймає повністю, зокрема учні, батьки та викладачі, – їх декларують, коли дитина вперше потрапляє в конкретний навчальний заклад. Також часто на початку навчання в таких школах організують тимбілдингові заходи, під час яких ці правила закріплюють у форматі ігор, завдань і вправ. У разі відсутності «антибулінгових» правил поведінки в школі, деякі діти виробляють власні «булінгові правила», тобто починають когось цькувати.

Ще одна поширена практика в європейських школах, де за статистикою 10-15% учнів беруть участь в актах насильства, – спеціальні тренінги у форматі рольових ігор. Як наслідок, розробляється своєрідний протокол дій, коли дитина, що зазнає цькування, знає, що їй потрібно, наприклад, записувати всі подібні випадки, збирати докази і потім із цим звернутися до вчителів.

Жоден федеральний закон США безпосередньо не стосується булінгу; у деяких випадках знущання ототожнюється із дискримінацією, коли воно

ґрунтується на національному походженні, расі, кольорі шкіри, віці, статі, інвалідності чи релігії. Коли цькування пов'язані із дискримінацією, то школи, що фінансуються федеральною владою, зобов'язані розв'язувати ці питання в адміністративному порядку. Якщо ситуація не буде вирішена належним чином, можуть втручатися Управління цивільних прав Міністерства освіти США та Відділ цивільних прав Міністерства юстиції США. Більшість судових справ розглядається згідно з цивільним законодавством. Компенсація шкоди, завданої булінгом, покладається на людину, яка вчинила це правопорушення, або на школи чи органи керівництва закладу освіти. Навчальні заклади є відповідальними за добробут учнів. Окрім того, у всіх штатах США є різні кримінальні закони, які зазначають відповідальність за окремі прояви насильства, а саме заподіяння тілесних ушкоджень, напад, побиття, переслідування, домагання, сексуальне насильство, сексинг, ґрумінг, хейзинг, хулінганство, «злочини ненависті».

У 2018 році американські науковці Sameer Hinduja й Justin W. Patchin проаналізували кримінально-правове законодавство США щодо протидії кібербулінгу та дійшли висновку, що: у 48 штатах ухвалені закони, які мають положення про кібербулінг або інтернет-домагання; 44 штати передбачають кримінальні санкції за електронне цькування; 49 штатів застосовують шкільну антибулінгову політику, а 45 штатів передбачають шкільні санкції за вказані правопорушення; у 17 з них відповідальність настає за дії, вчинені поза межами навчального закладу. У всіх штатах є закони щодо протидії булінгу, і більшість з них містить чіткі посилання на електронні форми. Першим штатом, який ухвалив антибулінговий закон, була Джорджія (1999 рік). Останнім – Монтана, у 2015 році [10, 92].

Оцінку якості та дієвості чинних законів, а також зміни до них, здійснює Громадська спостережна організація «Bully Police USA». Усі штати, які не мають закону, автоматично отримують оцінку «F». Оцінка «D» надається штатам із недієвими законами, «C» – посередніми законами, «B» –

прийнятими законами та «А» – тим, хто має «майже ідеальні» закони. Якщо закони містять положення про кібербулінг та забезпечують консультування жертв булінгу, їм надають додатково «+». Отже, після започаткування поняття булінгу в законі 2015 року «Montana Code Annotated Title 20. Education Chapter 5. Pupils. Part 2. Duties - Prohibitions - Penalties» оцінка штату підвищилась з «F» до «B +». Штати постійно доповнюють свої антибулінгові закони різними положеннями, у такий спосіб підвищуючи рейтинг. Наприклад у 2005 році Меріленд ухвалив закон «HB 407», який був оцінений на «C +» за системою оцінювання Bully Police. У 2008 році було схвалено оновлений закон «HB 199», який оцінено вже на «A ++». У 1999 році штат Джорджія ухвалив закон «HB 84, гл. 282 (OSGA § 20-2-751.4 та OSGA § 20-2-751.5.)», наголосивши на важливості навчання персоналу методам запобігання булінгу та насильницьким діям щодо однокласників, отримавши оцінку «C». У 2010 році штат ухвалив закон «SB 250», яким були внесені зміни до «Chapter 2 of Title 20 of the Official Code of Georgia Annotated», отримавши оцінку «A ++» [10, 93].

Щоб мати найвищу оцінку, закон повинен бути ефективним і відповідати таким вимогам:

- має використовуватися термін «булінг», а не «злочини ненависті», домагання, дискримінація чи залякування;
- повинен бути правозахисним і захищати права окремого студента та його особисту безпеку, а не акцентувати увагу на безпеці шкільних будівель;
- мусить бути визначення булінгу та харасменту (з англійської «harassment» – домагання), тому що визначення проблеми є запорукою вирішення її. Не має бути особливого акценту на визначенні жертв, бо всіх дітей, які зазнають булінгу, потрібно захищати;
- повинен містити рекомендації, інструкції щодо зразкової антибулінгової політики, реалізації проекту, програми, закону протидії

- булінгу;
- має передбачити освіту фахівців усіх рівнів, починаючи з Управління державного нагляду з питань освіти та закінчуючи шкільними округами, закладами освіти, батьками та учнями. Разом вони можуть визначати та встановлювати правила, політику та знаходити й реалізовувати чинні програми проти знущань;
 - програми проти булінгу мусять мати зобов'язальний, а не рекомендаційний характер;
 - повинен містити дату, до якої має бути встановлена антибулінгова політика та граничний термін її реалізації;
 - має містити положення щодо захисту учнів від помсти, переслідування за звернення щодо проявів цькування або помилкового звинувачення в булінгу;
 - має надавати гарантії проти судового позову для шкільного округу за належне виконання антибулінгової політики. За поведінку булерів відповідають його батьки, якщо вони не докладуть жодних зусиль, щоб зупинити їхню дитину після повідомлення про знущання;
 - повинен призначати консультації для жертв, які роками страждають після жорстокого насильства, отримання допомоги завдяки програмам із розширення можливостей, терапії, консультування або оплачуваних медичних витрат;
 - має нести підзвітність законотворцям або Державному управлінню з питань освіти, передбачення наслідків для навчальних закладів або шкільних округів, які не дотримуються закону. Обов'язково розміщувати у вільному доступі чи повідомляти учнів та батьків про антибулінгову політику й процедури звітування;
 - повинні бути положення про кібербулінг [10, 94].
- Наразі 13 штатів мають оцінку «А ++» (Делавер, Флорида, Джорджія,

Кентуккі, Массачусетс, Маріленд, Мічиган, Північна Дакота, Нью-Гемпшир, Нью-Джерсі, Техас, Вірджинія, Вайомінг), п'ять штатів – «А +» (Айдахо, Род-Айленд, Вашингтон, Західна Вірджинія), три штати – «А» (Аляска, Огайо, Оклахома), десять штатів – «А -» (Аркансас, Айова, Іллінойс, Індіана, Мейн, Міссурі, Південна Кароліна, Теннессі, Юта, Вермонт). Оцінку «В +» мають вісім штатів (Алабама, Нью-Мексико, Невада, Нью-Йорк, Пенсильванія, Південна Дакота, Північна Кароліна, Вісконсин), «В» мають три штати (Каліфорнія, Колорадо, Канзас), «В-» – чотири штати (Арізона, Коннектикут, Гаваї, Монтана). Оцінку «С +» має Небраска, «С» – Міссісіпі, Луїзіана, «С-» – Міннесота. Тобто 31 штат містить закони, які Bully Police USA оцінює, як «майже ідеальні», 15 штатів – статус «прийнятних», а лише чотири штати мають «посередні» антибулінгові закони.

Як зазначено на урядовому сайті США (stopbullying.gov) [9], антибулінгові закони мусять мати загальні ключові компоненти, які перетинаються з вимогами «Bully Police USA» щодо необхідності надання заяви про мету прийняття акту; визначення булінгу та кібербулінгу; вимог районної політики; звітності; гарантій та підтримки жертв булінгу; навчання персоналу; сповіщення щодо антибулінгової політики. Окрім того, закони мусять мати чітку область застосування (наприклад, на шкільних ділянках, у спонсорських навчальних заходах, на шкільному транспорті тощо); визначену процедуру розслідування; ступінчастий спектр наслідків та санкцій; зобов'язання регулярно аналізувати та оновлювати антибулінгову політику; заохочення впровадження програм профілактики булінгу; залучення батьків. Пропонується наводити невичерпний перелік характеристик учнів, які історично були об'єктами знущань, що суперечить вимогам «Bully Police USA». Проте не в усіх штатах ураховані вищевказані складові антибулінгового законодавства [58, 50].

Найліпшим антибулінговим законом, за версією організації «Bully Police USA», є закон штату Флорида «Закон Джефрі Джонстона про боротьбу за всіх студентів», який забороняє знущання над будь-яким студентом або

співробітником закладу освіти та має конкретні посилання на булінг та кібербулінг. Булінг означає систематичне та хронічне заподіяння фізичного поранення чи психологічного катування одному чи декільком студентам та містить таке: дражніння; соціальне відчуження; погрози; залякування; переслідування; фізичне насильство; крадіжку; сексуальні, релігійні чи расові домагання; публічне або приватне приниження; знищення майна. Окрім того, вищевказаний закон дає визначення кібербулінгу та такому його виду, як харасмент. Закон не передбачає кримінальних санкцій за такі діяння, але спрямовує шкільні округи на розробку антибулінгової політики та повідомлення про випадки знущань. Кожен шкільний округ схвалює та переглядає щонайменше кожні три роки антибулінгову політику, яка забороняє булінг та харасмент стосовно учня чи працівника громадського навчального закладу. Шкільний округ під час прийняття та перегляду антибулінгової політики залучає учнів, батьків, учителів, адміністраторів, шкільних працівників, волонтерів шкіл, представників громад та місцевих правоохоронних органів. Закон передбачає обов'язковий перелік положень, які повинна містити антибулінгова політика кожного навчального закладу. До першого січня кожного року Уповноважений з питань освіти звітує перед губернатором штату Флорида, президентом Сенату та спікером Палати представників про виконання вимог «Закону Джефрі Джонстона про боротьбу за всіх студентів». Від належного виконання шкільними закладами всіх умов, передбачених вищевказаними законом, залежить розподіл коштів, що надаються шкільному округу [16, 133].

Штат Нью-Джерсі в 2002 році схвалив закон «АВ 1874», який було оновлено в 2010 році. Він також оцінений на «А ++» та вимагає, щоб кожен шкільний округ схвалював політику, яка забороняє домагання, залякування чи булінг на території, яка є шкільною, під час виконання шкільних функцій або в шкільному автобусі. Політика повинна фіксувати визначення поведінки, яка вважається булінгом, наслідки для участі в такій поведінці, порядок розслідування повідомлень про зазначену поведінку, виклад

положень про заборону помсти або розправи щодо осіб, які повідомляють про булінг, та наслідки для неправдивого звинувачення. Вимагає від працівників школи, учнів чи добровольців повідомляти про будь-які випадки домагань, залякування та булінгу відповідним шкільним посадовцям. Надає імунітет від будь-яких позовів щодо збитків, які виникають унаслідок неможливості виправити інцидент особам, які повідомляють про ці випадки. Антибулінгова політика цього штату направлена на профілактику знущань у закладах освіти. Наприклад, одна програма Нью-Джерсі відправляє учнів середньої та вищої школи, які демонструють ризики жорстокого поводження, проходити п'ятиденну позашкільну навчально-реабілітаційну програму [10, 97].

Наприклад, у Каліфорнійському кодексі про освіту розкривається визначення булінгу, а також чітко прописані всі можливі його прояви з використанням засобів зв'язку. Окрім поняття «кібербулінг», законодавець вводить поняття «кіберсексуального булінгу». Акт кіберсексуального насильства означає розповсюдження, підбурювання чи підбурювання до розповсюдження фотографії чи іншого візуального запису учня іншим учнем чи шкільним персоналом за допомогою засобів електронних комунікацій. Він має або обґрунтовано може мати один або декілька таких наслідків: знаходження сумлінного учня чи учнів у страху заподіяння йому шкоди або його майну; спричинення сумлінного учня відчутно згубного впливу на його фізичне або психічне здоров'я; спричинення відчутного втручання в успішність сумлінного учня; спричинення відчутного втручання в здатність сумлінного учня брати участь у послугах, заходах чи привілеях, наданих школою або користуватися ними. Перелічені наслідки є загальними для всіх виявів булінгу. Фотографія чи інший візуальний запис, має містити зображення оголеної, напівголої або сексуально відвертої фотографії або іншого візуального запису неповнолітньої особи, яку можна ідентифікувати з фотографії, візуального запису чи інших електронних дій. Особливістю цього закону є те, що передання або розміщення в Інтернеті неналежної інформації

не вважається розповсюдженою поведінкою, тобто не дає системності. Використання електронного пристрою зв'язку для того, щоб викликати побоювання за своє життя, обвинувачується як проступок, який карається до одного року в'язниці та/ або штрафом до 1 000 доларів. Зазначений закон оцінений організацією Bully Police USA на «В». Ще не вистачає визначення «харасмент», захисту від репресій, помсти або неправдивого звинувачення та захисту шкільного округу від судових позовів щодо дотримання політики.

У штаті Міссурі кібербулінг визначається Статутом Міссурі як знущання, через передавання зв'язку, що має, але не обмежується повідомленнями, текстом, звуком або зображенням за допомогою електронного пристрою, зокрема телефону, бездротового телефону або іншого пристрою бездротового зв'язку, комп'ютера або пейджеру тощо. Працівники школи зобов'язані повідомляти про будь-які відомі випадки знущань. Особа, яка використовує соціальні медіа для знущань з іншої особи, зокрема, із застосуванням жорстоких погроз, може бути звинувачена в домаганнях (харасменті), проступку класу А, але це стає злочином класу D, якщо потерпілому 17 років чи менше (а відповідачу 21 рік або більше), або якщо відповідач має попереднє засудження щодо домагань. Організація Bully Police USA зазначає, що закон має лише декілька абзаців, але він добре написаний та охоплює достатню частину системи їхнього оцінювання, для того щоб відповідати оцінці «А -». У ньому відсутні деякі важливі чинники, такі як: захист від судових позовів, допомога жертвам чи булерам, а також вимоги до програм проти знущань [31, 3].

На сьогодні не існує послідовних висновків щодо змісту політики проти булінгу та поширеності цькування. Ordonez у 2006 році виявив, що менш глибокими були політики й програми в боротьбі проти булінгу в школах, діяльність яких пов'язана з більш високими темпами фізичної та словесної віктимізації учнів. Такі вчені, як Woods і Wolke, у 2003 році та Gower, Cousin та Borowski у 2017 році, зазначили, що якість політики позитивно пов'язана з булінгом, оскільки школи чи райони з якісною

антибулінговою політикою мали більш високі показники жорстокості або відповідних знущань, ніж школи чи райони із низькою якістю політики. У систематичному огляді емпіричного дослідження Hall у 2017 році було виявлено більше несуттєві, ніж значні, асоціації між присутністю або якістю політики та булінгом серед студентів. Отже, він стверджує, що, незважаючи на широке застосування антибулінгових політик і законів, дослідження, які вивчають зв'язок між якістю законів та рівнем булінгу в закладах освіти, є рідкісними та мають неоднозначні результати. Окрім того, у 2019 році Gaffney визначив, що ефективність програм проти знущань може змінюватися залежно від культури та регіональної реалізації [10, 101].

У різних штатах, залежно від антибулінгових законів, санкції за булінг можуть передбачати дисциплінарну відповідальність, тобто втручання в навчальний процес через затримання після школи, відсторонення або відрахування (штат Флорида) та кримінальну відповідальність за злочини і деякі проступки (штат Міссурі). Дисциплінарна відповідальність реалізується через кодекси поведінки учнів, розроблені шкільними округами та окремими школами. Політика проти кібербулінгу різниться не лише в штатах, але й в окремих школах у межах одного штату.

При кібербулінгу однією з багаторічних юридичних проблем у США серед освітян є контроль за дотриманням правил поведінки та мовлення студентів, що знаходиться далеко від кампусу. Загалом суди США орієнтовані на підтримку Першої Поправки «прав на вільне самовираження» студентів. Однак, не збігаються з нею певні вирази, саме такі, що істотно або суттєво порушують навчання; утручаються в навчальний процес чи шкільну дисципліну; використовують шкільну технологію для цькування; погрожують іншим студентам або зазіхають на їхні громадянські права. Здебільшого суди підтримують дії шкільних адміністрацій щодо контролю за дотриманням правил учнівської поведінки в Інтернеті поза кампусом, якщо така поведінка істотно порушила плин навчання. Є приклади, коли школи перевищували свої повноваження або застосовувався необґрунтований та

непродуктивний тиск.

Ще однією темою, довкола якої точаться дискусії в наукових та політичних колах США, є підхід нульової толерантності, який був прийнятий багатьма школами після трагедії в Columbine High School та Virginia Tech. Критики політики нульової толерантності погоджуються з тим, що діти групи високого ризику протиправної поведінки повинні стикатися з якимись дисциплінарними покараннями, але кардинальні заходи припинення незначних порушень завдають більше шкоди, ніж користі. У багатьох випадках реакція шкільної адміністрації була перебільшеною та непропорційною щодо передбачуваної загрози. Окрім того, існують расові відмінності серед учнів, які отримують сувору дисципліну відповідальність за булінг. Призупиненню, відрахуванню, кримінальній відповідальності підлягають здебільшого афроамериканці та латиноамериканці з низькими доходами. Ця політика не враховує індивідуальних обставин порушень, накладаючи однаково сувору дисциплінарну відповідальність на всіх учнів, які порушили правила школи. У 2001 році Американська асоціація адвокатів проголосувала за скасування законів про нульову толерантність у школах, у зв'язку з недостатньою ефективністю цих політик та їх дискримінаційне застосування. Однак, майже 90 % державних шкіл США мають певну форму політики нульової толерантності [67, 165].

Наприклад, закон штату Луїзіана 2001 року «Lacts Act, НВ 364, Act 230» вимагає від місцевих шкільних рад схвалювати політику, яка забороняє домагання, залякування та знущання з учнів та захист учнів та службовців, які повідомляють про такі випадки. Уповноважує місцеві шкільні ради схвалювати політику нульової толерантності до боротьби в школах та вимагає від учнів, висланих за боротьбу, платити за відвідування уроків та вирішення конфліктів з батьками.

У США, на відміну від України, є багатошарова система протидії булінгу, яка складається з державного впливу на освітню систему та регіональних антибулінгових політик, окрім того, є велика кількість

громадських організацій, які здійснюють моніторинг, контроль, просування законодавчих ініціатив, профілактику булінгу, реабілітацію жертв або соціалізацію і патронат булерів. Є певні стандартні вимоги щодо антибулінгових законів, які можна враховувати в разі ухвалення Україною законів щодо протидії булінгу. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» не має жодних рекомендацій чи інструкції щодо антибулінгової політики, яку мають здійснювати заклади освіти, оскільки закон не передбачає освіти фахівців щодо профілактики булінгу та реагування на його прояви. Тобто, хоча зазначений закон покладає на учасників освітнього процесу обов'язки здійснювати антибулінгову політику та дотримуватись її вимог, контролювати її належне виконання, але все ж має формальний характер, бо не містить самого механізму боротьби з булінгом. Американські закони мають невичерпні переліки дій, які можна інтерпретувати як булінг і кібербулінг. В Україні ж кодифікованого визначення кібербулінгу взагалі немає, а «булінг» використовується в широкому значенні, не конкретизуючи деякі складові, тому кожен самостійно інтерпретує його. У безпосередньому визначенні булінгу, який доповнює Кодекс України про адміністративні правопорушення, немає ознаки системності, але в Законі України «Про освіту» така ознака з'являється. Зазначене свідчить про недосконалість вітчизняного антибулінгового законодавства і необхідність його покращення з урахуванням зарубіжного досвіду [73, 439].

Слід зауважити, що в Україні превентивні заходи стосовно протидії булінгу обмежуються переважно проведенням лекцій, флешмобів і постфактум складанням адміністративних матеріалів. Натомість в інших країнах не лише держава захищає дітей, а й діти намагаються убезпечити себе та інших від протиправних посягань з боку однолітків. Наприклад, у США підлітки створили мобільний додаток «Посидь із нами», мета якого – знайти однодумців для проведення дозвілля. В Австрії постійні скарги щодо

учня-булера часто призводять навіть до виключення його зі школи з наданням негативної характеристики.

Таким чином, міжнародний досвід демонструє, що у протидії булінгу пріоритет надається, насамперед, превентивним заходам, а не каральним, оскільки такі заходи мають кращий і більш тривалий ефект.

3.2. Проблеми протидії булінгу в Україні та напрями їх вирішення

Сьогодні Україна, на відміну від інших держав світу, знаходиться на початковому етапі становлення антибулінгової стратегії. Держава дуже послідовно намагається вдаватися до будь-яких реформ аби вони були максимально дієвими та ефективними, а саме, спочатку, перед запровадженням відповідних законодавчих новел щодо булінгу, уже Міністерством освіти і науки України планувалося проведення циклу навчальних тренінгів для вчителів і школярів щодо попередження булінгу в Україні. Це є достатньо обґрунтованим рішенням, за якого відбувається роз'яснювальна робота серед учасників освітнього процесу про фактичний згубний вплив булінгу та його наслідки. Ще одним із аргументів необхідності проведення подібних програм є те, що під час таких тренінгів вчителів навчають основам правильної зовнішньої й психологічної допомоги всім тим, хто є жертвами цього явища [3, 218].

В Україні організаціями, що займаються проблемами булінгу є UNICEF (інформування батьків та дітей про булінг та протидія йому), Благодійний фонд «Kiddo» (протидія булінгу), Громадська організація «Студена» (недискримінаційне навчання), Український інститут дослідження екстремізму (дитяче насильство), Жіночий консорціум України (попередження та подолання насильства в дитячому середовищі), Український фонд "Благополуччя дітей" (вчить дитину захищати себе), Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» (протидія насильству в сім'ї та школі).

Як зазначалося раніше, 18 грудня 2018 року у другому читанні Верховною Радою України був прийнятий Закон України № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». КУпАП був доповнений статтею 173-4 яка передбачає адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин за вчинення булінгу. Також передбачені кваліфікуючі ознаки діяння: вчинення таких дій групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років. Передбачається відповідальність й за неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу. Фактично ця норма покладає юридичний обов'язок на директорів, голів, завідуючих та інших керівників закладів освіти реагувати на відповідні насильницькі випадки шляхом ініціативного інформування [50, 26].

Згідно нових змін Законом України «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 р. на керівників освітніх закладів покладено спектр обов'язків щодо протидії булінгу. А саме, вони мають:

- розробляти, затверджувати та оприлюднювати план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;
- розглядати заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видавати рішення про проведення розслідування; скликати засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживати відповідних заходів реагування;
- забезпечувати виконання заходів для надання соціальних та психолого-

педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування);

- повідомляти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти.

Тобто згідно нововведень, керівник як очільник певного навчального закладу наділяється колом повноважень, що сприяють протидії булінгу на локальному рівні, в рамках конкретного закладу. Він, у свою чергу, при наявності відповідної протиправної ситуації, інформує про такі випадки вищестоящі органи, а також відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування. Таким чином, будується «ступенева» система, за якої центральні органи влади залишаються поінформованими про випадки булінгу в конкретних закладах регіонів. Відповідний обов'язок повідомлення покладається й на педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу. Таким чином в Україні «вибудована» система усесторонньої осудливої реакції на будь-які прояви булінгу в колективах [28, 340].

Крім того, в Україні під егідою відкритості і прозорості покладається обов'язок кожного закладу освіти забезпечувати на своїх веб-порталах відкритий доступ до планів заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу; порядок реагування на доведені випадки та відповідальність причетних до цього осіб. З практичної точки зору це є стратегічно правильним кроком, оскільки з одного боку можливість відкритого доступу до цих ресурсів є одним із способів контролю з боку громадськості, яка не є байдужою до цієї проблеми, а з іншого – практичним «путівником» дій при реальній конфліктній ситуації.

Кожен вітчизняний здобувач в рамках прав, наданих йому освітнім

зкладом має право на отримання соціальних та психолого-педагогічних послуг як особа, яка постраждала від булінгу (цькування), стала його свідком або вчинила булінг (цькування)[3, 4]. Інститут психологічної допомоги надає можливість особі, що була причетна до вчинення булінгу (власне булер, потерпілий чи свідок) з'ясувати причину виникнення конфліктної ситуації з середини, від самого початку. На практиці це є необхідним інструментом «безпечного» виходу із ситуації, адже насильство і фізичного, і психічного характеру справляє великий вплив на свідомість та психічний розвиток дитини, що може позначитися на її світосприйнятті у майбутньому. Тобто захищаються права потерпілих від булінгу та створюються всі умови якісного, неупередженого розслідування ситуацій підліткового насильства та цькування. Якщо дитина стала потерпілим або свідком булінгу вона може звернутися до директора школи, який вже буде зобов'язаний зі своєї сторони вживати певних заходів, у першу чергу інформаційного характеру. Також потерпілий може звернутися до соціальної служби у справах сім'ї, дітей та молоді, зателефонувати на гарячу лінію протидії насильства в сім'ї та захисту прав дітей, до Національної поліції, а також до Центру безоплатної правової допомоги [13, 202].

Сьогодні, в усіх школах є психологи та соціальні працівники, які здійснюють соціальний патронаж задля виявлення та попередження шкільного цькування. Вони провадять декілька видів діяльності щодо попередження булінгу: начальні лекції, роз'яснювальні бесіди, тестування, для молодших вікових категорій – розмальовки, картинки тощо. Також є можливим надання комплексної допомоги певній родині (прийом дитини у психолога проводиться разом із батьками для допомоги у взаєморозумінні).

З огляду на спрямування та суб'єкти профілактики булінгу, слід виокремити три важливі й одночасні заходи запобігання, які мають спільне завдання – зниження рівня булінгу серед дітей у сучасних умовах: загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний.

Залежно від характеру заходів, необхідно зазначити такі блоки заходів

запобігання на загальносоціальному рівні булінгу: економічні, правові; організаційно-управлінські (підвищення ефективності роботи освітніх закладів, організація дозвілля дітей у позанавчальний час); соціальні; інформаційні; морально-виховні (ідеологічні).

На загальносоціальному рівні пропонуємо вжити такі заходи:

- прийняти Комплексну загальносоціальну програму запобігання булінгу в Україні до 2024 року. У зв'язку з відсутністю належного фінансування на запобігання булінгу та необхідністю створення мобільного реагування на це явище слід залучити інвесторів з підтримки держави;
- створити Start up безкоштовного мобільного онлайн-додатку, в якому жертва зможе анонімно звернутися до спеціаліста/психолога або юриста в разі вчинення стосовно неї булінгу й отримати належну допомогу, а також спілкуватися у групах з іншими жертвами заради підтримки й порад. За допомогою такого листування можна організувати анонімні зустрічі, місце та час проведення яких визначає координатор чату;
- застосувати канадський досвід: розповсюдження через ЗМІ онлайн-матеріалів про те, як протидіяти насильству та домаганням, розпізнавати ситуації насильства й куди звертатися по допомогу, а також як повідомляти про насильство та домагання, проводити перевірку волонтерів для того, щоб розпізнати й не допускати до дітей тих, чия поведінка може становити ризики для них. Ця інформація також містить корисні поради для батьків, тренерів, учителів і волонтерів [75, 178];
- ініціювати до Верховної Ради та Уряду: введення окремої статті, яка передбачає відповідальність з 16 років за вчинення суспільно небезпечних діянь, що кваліфікуються як булінг. Пропонуємо розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи» доповнити статтю КК

України «Булінг учасників освітнього процесу» та викласти у редакції: Булінг – умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства щодо учасників освітнього процесу та поза межами закладу освіти, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності та внаслідок чого могло бути чи було заподіяно шкоду психічному або фізичному здоров'ю потерпілого – карається громадськими роботами (130-240 годин) або арештом (на строк до шести місяців); ті самі дії, учинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, караються обмеженням (на строк до п'яти років) або позбавленням волі (на строк від одного до трьох років); ті самі дії, вчинені щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, яка перебуває в безпорадному стані, караються позбавленням волі (від трьох до п'яти років).

На спеціально-кримінологічному рівні слід проводити заходи стосовно окремих груп осіб (батьків, учителів, учнів). Ефективним заходом на цьому рівні буде запровадження тренінгів, семінарів за різними напрямками: психологічні (як не стати жертвою булінгу, реагувати на булінг, ознаки осіб, що піддаються булінгу); просвітницькі (правове виховання) із залученням психологічних служб, органів управління освітою, членів громади, церкви, правоохоронних служб, громадських та урядових організацій [76, 59].

Одним із провідних суб'єктів запобігання булінгу на спеціально-кримінологічному рівні є Національна поліція України, щодо діяльності якої пропонуємо внести доповнення у відомчі інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (наказ МВС України від 19 грудня 2017 року № 1044) і дільничних офіцерів поліції (наказ МВС України від 28 липня 2017 року № 650). У розділ III п. 2 «Взяттю на профілактичний облік підлягає дитина» додати підпункт: «яка не досягла 18

років і вчинила булінг у будь-якій формі (дитина-булер)»; у розділ V «Організація роботи ДОП з особами, які перебувають на превентивному обліку» абзац 2 «ДОП ставить на превентивний облік та в межах своєї компетенції проводить профілактичну роботу» доповнити пунктом: «з особами, які досягли 18-річного віку та скоїли булінг (цькування) учасника освітнього процесу».

Індивідуальний рівень стосується окремої жертви. Індивідуальне запобігання булінгу дає змогу розв'язати проблему шкільного насилля для однієї особи. Також цей шлях передбачає роботу з жертвою, переслідувачем і свідком. Головною умовою цього рівня є завчасне виявлення можливих та реальних жертв, робота з ними. Основний засіб подолання комплексу жертви – це підвищення її самооцінки.

Запобігти булінгу слід за такими принципами:

- конфіденційність;
- етапність (вивчення ситуації, підготовка спільноти, згода учасників, вироблення програми допомоги, її реалізація та оцінка);
- відмова від звинувачень будь-кого з дорослих у допущенні випадків булінгу;
- категорична заборона на будь-яке насильство в школі («Скажи насильству ні!»);
- комплексність (облік усіх аспектів);
- міждисциплінарний принцип роботи (представники різних професій);
- індивідуальний підхід у кожному випадку булінгу;
- зміщення акценту для кривдників із покарання на їх реабілітацію (за винятком небезпеки для інших і порушень закону) [31, 3].

Таким чином, з огляду на те, що в сучасних умовах розвитку країни існує тенденція до зростання рівня агресії та конфліктів як у суспільстві, так і серед підлітків, питання впровадження в освітній простір відновних практик, зокрема медіації для вирішення конфліктів, набуває надзвичайної актуальності. Їх популяризації та підвищенню обізнаності широкого кола громадян щодо основних принципів, завдань, особливостей, можливостей і переваг застосування процедури медіації для конструктивного вирішення конфліктів за принципом «перемога – перемога» сприяють інтерактивні форми та методи просвітницької роботи.

Ефективне запобігання булінгу як суспільно небезпечному, протиправному діянню можливе за умови:

- утвердження в державній освітній політиці заходів виховного та психологічного впливу у форматі тренінгів і бесід, наприклад, із роз'ясненнями щодо методу ненасильницького спілкування;

- пропаганди в ЗМІ заходів запобігання та протидії булінгу, правопросвітницької роботи серед населення, передусім молоді. Наприклад, трансляція відеороликів і передач щодо цього негативного явища;

- упровадження трирівневої системи заходів запобігання булінгу та кримінальної відповідальності за таке діяння. Також необхідною умовою превенції є підготовка педагогів і психологів до роботи з таким негативним явищем у загальноосвітніх школах із залученням психологічних і правоохоронних служб, органів управління освітою, членів громади та церкви.

Висновки до розділу 3

Отже, аналіз проблеми булінгу як однієї з форм насильства, різноспрямованих його досліджень дають змогу констатувати, що цей феномен вкрай негативно позначається на психічному розвитку школярів, їхній емоційній сфері, соціальних контактах, сприяє деформації

індивідуальної та групової правосвідомості. Поширеність агресивних виявів і цькування школярів підтверджує актуальність наукового підходу до визначення способів профілактики та корекції булінгу, подальшого вдосконалення законодавства у сфері насильства, впровадження в освітньо-виховних закладах сучасних результативних програм із профілактики булінгу на підставі чинних й апробованих у різних країнах світу, урахуваючи національну специфіку.

Аналізуючи досвід Канади у врегулюванні даної проблеми, можна зазначити, що на сьогодні канадські школи відходять від принципу нульової толерантності до більш конструктивного превентивного принципу для подолання булінгу. США демонструє дещо інший підхід: влада у своїй політиці виходить із того, що не обов'язково створювати тисячі офіційних антибулінгових програм, можна просто включити деякі її компоненти в повсякденне навчання. Ще одним нюансом сучасної практики, на нашу думку, є те, що більшість антибулінгових заходів спрямовані на припинення ситуації, що вже сталася, та притягнення до відповідальності винних осіб.

Тож, в Україні сьогодні антибулінгова кампанія знаходиться на стадії свого початкового розвитку. Не можна заперечувати ефективність впроваджених та існуючих зараз заходів боротьби із булінгом. Проте досвід передових країн світу доводить те, що пріоритет має надаватися профілактиці існування цього явища, що буде більш дієвим, адже попередивши негативний вплив не треба турбуватися про те, як подолати його наслідки.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретичне узагальнення і нормативний аналіз наукової проблеми кримінальної відповідальності за булінг як нового інструменту захисту прав людини в Україні. На підставі проведеного аналізу можна зробити наступні висновки.

1. Аналіз поняття булінгу та його характерних ознак дає підстави вважати, що законодавцем у прийнятому формулюванні визначення даного негативного явища було упущено важливі його ознаки. Варто погодитися з думкою вчених, що булінг – це невинувато агресивна поведінка, яка, незважаючи на рівень тяжкості, завжди є насильницькою. При цьому їй притаманні три риси: має на меті заподіяння шкоди; вона є повторюваною; відбувається в умовах дисбалансу сил, коли більш потужна дитина або група дітей атакує менш потужну дитину. Таким чином, вчені вважають булінгом систематичне (повторюване) насильство, яке вчиняється сильнішим учнем або декількома учнями щодо слабшого учня з метою завдання психічної або фізичної шкоди його здоров'ю. Відзначимо, що виокремлення ознак булінгу має велике значення, адже сприяє кращому розумінню цього явища, його відмежуванню від агресії, насильства, віктимізації. Так, якщо для агресії та насильства такі ознаки, як систематичність і повторюваність, невластиві, а для віктимізації вони неістотні, то для булінгу – характерні. Те саме можна сказати й про дисбаланс сил – ця ознака яскраво виражається під час вчинення булінгу. Натомість вона нехарактерна для насильства та нерелевантна для агресії і віктимізації.

2. Найбільш характерними проявами булінгу є фізичне та психологічне насильство. Фізичне насильство – це завдання фізичних ушкоджень дитині або ризик таких ушкоджень. Ці дії можуть виявлятися у вигляді побиття, трясіння, ударах (у тому числі із застосуванням інструментів насильства), ляпасів, кусання, підпалів, удушення, занурення в гарячу воду тощо, що викликають зовнішні (синці, переломи кісток, шрами, опіки, крововиливи

сітківки) або внутрішні пошкодження. Психологічне насильство - це постійні приниження, образи, знуцання або тероризування (загрози, нараження на небезпеку) дитини. Часто психологічне насильство позначають як емоційне насильство (за спрямованістю на емоційну сферу психічного) і вербальне насильство (за способом завдання травми). Серед складових булінгу рідше зустрічаються прояви сексуального насильства, які є підвидом фізичного насильства. Із розвитком сучасних інформаційних технологій з'явився ще один вид булінгу – кібербулінг, який передбачає використання мобільних телефонів, електронної пошти, Інтернету, соціальних мереж, блогів, чатів для переслідування людей, розповсюдження конфіденційної інформації.

3. Явище булінгу має колективний характер і передбачає участь певної кількості учасників. Розвиток булінгу як соціально-психологічного явища за межами групи неможливий. В рольовій структурі булінгу виділяють агресора (булер, хуліган), жертву та спостерігачів. Агресор може бути як активним (самостійно вчиняти дії, створювати ситуації домінування над іншими) так і пасивними (підбурювати інших до активних дій, ініціювання процесу залякування, ігнорування чи ізоляції). Жертви ж можуть бути провокаційними (спричиняти негативні реакції оточуючих) та пасивними (схильні проявляти тривогу та хвилювання у незвичних ситуаціях). Спостерігачі є обов'язковими учасниками булінгу, оскільки саме на них повинні вплинути результати булінгу для самоствердження та самовираження агресора у відповідній групі, встановлення лідерських позицій чи досягнення певних цілей у групі. Вони можуть нейтрально-байдуже ставитися до ситуації, позитивно або негативно сприймати ситуацію булінгу. Булінг проходить декілька стадій: 1) виникнення булінгу в групі (поява «керівника» та формування навколо нього групи «прибічників»; 2) зміцнення конфлікту (повторення протиправних діянь через невтручання вчителів та однокласників) 3) закріплення статусу жертви; 4) вигнання (жертви перестають відвідувати навчальний заклад з метою уникнення зустрічей із кривдниками).

4. Невід'ємним наслідком поширення булінгу в дитячому середовищі є перехід до агресивних дій, які носять злочинний характер, що викликає небажані негативні тенденції у функціонуванні молодіжного середовища та суспільства загалом. Якщо ми говоримо про наявну криміногенну ситуацію, за якої дійсно є поширенням вчинення такого злочину як катування саме неповнолітніми, то доречно буде говорити і про кримінально-правову відповідальність таких осіб за вчинення даного злочину. Раніше, якщо правопорушення не підпадало під Кримінальний кодекс, тобто постраждалому не завдали тілесних ушкоджень, покарати винних за булінг було важко. Нова стаття робить це можливим, хоча б і в адміністративній площині. Важливою новелою є введення адміністративної відповідальності за булінг – штраф та громадські роботи. Якщо порушення зафіксовано вперше, то штраф становить від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або призначаються громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Якщо порушення вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, воно тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин. Якщо булінг вчинено малолітньою особою (що не досягла 16 р.), відповідальність покладається на її батьків, або інших відповідальних осіб. Здебільшого, до прийняття нового закону випадки словесних образ, принизливих фото замовчувалися, на загал піднімалися лише кримінальні злочини, зокрема, жорстокі бійки школярів. Тепер приводом для притягнення до відповідальності можуть стати не лише фізичні розправи, а й словесна образа чи розповсюдження ганебних світлин школярів.

5. Створення дієвого правового механізму протидії явищу булінгу вимагає врахування зарубіжного досвіду, адже дана проблема не має кордонів і тема безпеки освітнього простору постає навіть перед соціально-благополучними країнами. Говорячи про світовий досвід із розв'язання даного питання, варто відзначити, що однією з перших країн, де про

проблему булінгу почали говорити на національному та законодавчому рівнях стала Швеція. Тут, окрім законів, що захищають жертв цькування, впроваджено закріплену в законодавстві системну профілактичну роботу, яку здійснюють державні установи та некомерційні організації, на кшталт, «Friends». Найефективнішою антибулінговою програмою визнано норвежську загальнонаціональну програму Дена Ольвеуса, результати багатолітнього моніторингу якої продемонстрували свою дієвість - вона на 30-50% знижує кількість інцидентів, пов'язаних з цькуванням. Одночасно знижуються й показники антисоціальної поведінки, включаючи пияцтво, крадіжки, вандалізм тощо, а також покращується загальний клімат в школах. Дана програма засновується на принципах, що передбачають створення теплового та позитивного шкільного (в ідеалі – і домашнього) середовища та ставить акцент не на покаранні, а на заохоченні до мирного співіснування з твердими рамками і обмеженнями неприйнятної поведінки. У Канаді розроблено відповідну політику відносно профілактики булінгу. Передбачено застосування дисциплінарних заходів за неадекватну поведінку, включаючи більш серйозне покарання за повторне цькування. Наразі в Канаді можуть накладатися штрафи навіть на свідків булінгу, які не розповіли про це відповідальним особам або тим, хто може втрутитися у ситуацію. Досвід США цікавий тим, що в кожному штаті підхід до боротьби зі цькуванням у школах дещо різниться, і це дозволяє проаналізувати різні підходи в боротьбі з булінгом. Законодавчо регулюються й інші форми булінгу, зокрема й кібербулінг, коли цькування здійснюється із застосуванням засобів електронних комунікацій. Під час дослідження було виявлено низку позитивних чинників правового регулювання булінгу в США, які можуть бути імплементовані в українське законодавство.

6. Вважаємо, що прийняття законодавства, яким передбачено адміністративну відповідальність за вчинення булінгу, не вирішить цілком проблему, а тим паче не виховає людину. На сьогодні першочерговим заходом запобігання булінгу є активна просвітницька робота щодо

роз'яснення суті даного явища, способів протидії та захисту від нього. Велика увага повинна приділятися превентивним заходам, а саме: ефективному управлінню навчальним закладом, коли чітко робиться акцент на неприпустимості булінгу; включенню тематики булінгу в навчальні програми; організації соціальних заходів (конференцій), присвячених означеній проблематиці. Одним із напрямків профілактики булінгу є участь в антибулінгових програмах, що передбачають розвиток комунікативних навичок, навичок розв'язання конфліктів, стресостійкості особистості. Успішні антибулінгові програми, що були запроваджені в окремих європейських державах передбачали, зокрема, рольові ігри, в яких виконуються функції жертви та агресора, написання творі на тему почуттів жертви булінгу, обговорення в класі фактів насильства, обговорення проблематики насильства в межах класного колективу. Важливе місце займає виховна робота батьків, психологічних служб, педагогічних працівників, церкви та правоохоронних органів. Зокрема, позитивну роль в даному випадку можуть відіграти підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України, які розробляють та реалізують спеціальні програми для запобігання та протидії булінгу серед дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова К. З. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1046, вип. 51. С. 216-221.
2. Азаров Д. С. Кримінальна та адміністративно-деліктна відповідальність. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018. Т. 2. С. 99-109.
3. Андросюк В. Г. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 216-220.
4. Андрусак Г. Вік настання кримінальної відповідальності неповнолітніх: законодавча практика зарубіжних країн. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 1. С. 102-108.
5. Бантишев О. Ф. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2010, 336 с.
6. Барабаш Т. М. Законотворчі реалії реформування у сфері кримінальної відповідальності та кримінального провадження: сучасний стан та перспективи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 4. С. 57-63.
7. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44-46.
8. Борщевська А. В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Медицина. 2014. Вип. 6. С. 48-52.
9. Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 5. С. 60 - 70.
10. Ведернікова А. О. Американський досвід кримінально-правового регулювання булінгу. *Вісник Луганського державного університету*

- внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2020. Том №2. С. 90-102.
- 11.Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 320 с.
 - 12.Гаврищак Л. Булінг як соціально-психологічне явище сьогодення. *Проблеми гуманітарних наук*. 2018. Вип. 43. С. 52-63.
 - 13.Гаджиєва Е. Є. Сучасний стан запобігання булінгу в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 63. С. 198-204
 - 14.Гевчук Н. С. Соціальна профілактика булінгу в закладах освіти. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2019. Вип. 32. С. 54-62.
 - 15.Годецька Т. Булінг як соціально-психологічний феномен. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 2. С. 40-47.
 - 16.Гончар Т. О. Загальні риси законодавства деяких країн Європи про кримінальну відповідальність неповнолітніх. *Правова держава*. 2012. № 15. С. 130-134.
 - 17.Гончарук О. Вік кримінальної відповідальності як складова ознака суб'єкту злочину: його закріплення в кримінальному праві зарубіжних держав. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2014. № 10. С. 143-147.
 - 18.Градова Ю. В. Нормативно-правове регулювання булінгу: національний та зарубіжний досвід. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. 2019. Вип. 28. С. 34-41.
 - 19.Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 46-50.
 - 20.Губко А. А. Соціально-психологічні чинники булінгу в різних вікових групах школярів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Психологічні науки. 2015. Вип. 128. С. 76-80.
 - 21.Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: затв.

- Постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453. Офіційний вісник України. 2018. № 48. Ст. 1673.
22. Джуська А. В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. 2019. Т. 30(69), № 2. С. 26-33.
23. Дудорова О.О. Кримінальне право (Особлива частина): підручник. Київ : «ВД «Дакор», 2013. 786 с.
24. Заєць Я. Б. До проблеми встановлення кримінальної відповідальності за злочини, скоєні неповнолітніми особами. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 92-97.
25. Закалик Г. М. Булери та жертви булінгу як соціально-психологічна проблема безпеки особистості в освітньому просторі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 1(2). С. 124-130.
26. Іваній О. М. Соціальна та кримінально-правова характеристика булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2018. Випуск 3. Том 2. С. 107-110.
27. Катеринчук К. В. Кримінально-правова характеристика катування. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19 - 20 квіт. 2012 р. / Упоряд. : Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 221-224.
28. Кваша Р. С. Поширення насильства та булінгу серед неповнолітніх: роль електронних засобів комунікації. *Держава і право*. Серія : Юридичні науки. 2019. Вип. 83. С. 331-342.
29. Кісілюк Е. М. Кримінальне право України. (Загальна частина). Харків : ХНУВС, 2011. 378 с.
30. Коваль Г. В. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. *Наукові праці [Чорноморського*

- державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Педагогіка. 2016. Т. 269, Вип. 257. С. 7-11.*
31. Ковальський В. Психологія булінгу, або «Закон клаптикової ковдри». *Юридичний вісник України*. 2018. № 32(10-16 серпня). С. 3.
32. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 01.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної ради УРСР*. 1996. № 51.
33. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
34. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 21.03.2019).
35. Конституція України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
36. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2011. 1128 с.
37. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Психологія». 2015. Вип. 35. С. 174–187.
38. Корнійченко А. О. Поняття та елементи адміністративно-правового механізму запобігання булінгу в Україні. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія: Право. 2019. Вип. 7. С. 99-105.
39. Король А. Причини та наслідки дослідження явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2. С. 12-17.
40. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2015. № 4 (26). С. 28-35.

- 41.Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 319 с.
- 42.Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 17. С. 1-132.
- 43.Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2-х т. 5-те вид. Харків: Право, 2013.1040 с.
- 44.Лалак Н. В. Булінг в освітньому середовищі сучасного закладу загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія : Педагогіка та психологія. 2019. Вип. 1. С. 34-36.
- 45.Лалак Н. В., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Освіта і наука*. 2019. Вип. 1 (26). С. 132-136.
- 46.Лесько Н. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2017. С. 65-68.
- 47.Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів (булінг та його причини). *Наука і правоохорона*. 2016. № 1. С. 218-223.
- 48.Лубенець І. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016. С. 178-182.
- 49.Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85-89.
- 50.Миронюк Т. В. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 21-28.
- 51.Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18-22.

52. Навроцький В. О. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
53. Ожійова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика: дис. канд. соц. наук: спец. 22.00.04. Харків, 2012. 229 с.
54. Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1(6). С. 166-174.
55. Петечел О. Ю. Булінг: юридико-психологічний аналіз та запобігання. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. Вип. 49. С. 79-89.
56. Плашовецький О. А. Поняття віку особи та його диференціація в кримінальному праві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 389-392.
57. Плутицька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2017. Вип. 29(2). С. 78-80
58. Полянничко А. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: сутність, причини поширення, наслідки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 35. С. 48-53.
59. Поляруш С. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали X Міжнар. наук.- практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Суми, 20-21 трав. 2017 р.)*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2017. С. 211-213.
60. Постанова Бориспільського міськрайонного суду Київської області URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79641598>.
61. Постанова Нетішинського міського суду в Хмельницькій області URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80220999>.

- 62.Прібиткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. 2017. №2. С. 58-61.
- 63.Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII. *Офіційний вісник України*. 2019. № 8. Ст. 255.
- 64.Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 412.
- 65.Про освіту: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
- 66.Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
- 67.Рекун Н. М. Особливості прояву та шляхи подолання шкільного булінгу в учнів початкової школи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2019. Вип. 2. С. 163-166.
- 68.Сапожнікова О. Деякі питання щодо встановлення віку особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність. *Право України*. 2010. № 9. С. 252-255.
- 69.Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169-173.
- 70.Смаглюк О. М. Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 181-186.
- 71.Соболь Є. Ю. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного*

- університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Право. 2020. Вип. 8. С. 4-9.
72. Сташис В. В. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. / за ред. В. В. Сташиса. 4-те вид., допов. Х., 2010. 456 с.
73. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу*: збірник наукових праць. Слов'янськ, 2011. С. 431-440.
74. Стельмах С. С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2016. Вип. 133. С. 204-207.
75. Стремецька В. Булінг у підліткових шкільних колективах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 31. С. 177-179.
76. Суденко Ю. А. Актуальні юридико-психологічні проблеми протидії шкільному булінгу. *Юридична психологія*. 2019. № 2. С. 54-60.
77. Шуміло О. О. Щодо визначення видів насильства серед учнівської молоді. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України, НЮАУ, НДІ вивч. пробл. злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2014. Вип. 27. С. 301-310.
78. Янішевська К. Д. Деякі проблеми протидії булінгу в Україні та шляхи їх вирішення. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 270-275
79. Яценко Н. О. Булінг – цькування. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. - С. 398-399
80. Olweus D. Aggressors and Their Victims: Bullying at School. In: Frude N., Gault H. (Eds) *Disruptive Behavior in Schools*. New York, Willey&Sons, 1984. P.57-76